

RYS STATYSTYCZNY

M. PIOTRKOWA

NA PODSTAWIE DANYCH

2-go JEDNODNIOWEGO SPISU

(d. 1 Kwietnia 1882 r.)

opracował

Jordan Kański.

(z chromolitografowanym planem miasta)

(Cena k. 60.)

Dochód czysty przeznaczają się na pomoce naukowe dla ubogich
wychowañców Gimnazjum Piotrkowskiego.

Piotrków.

Księgarnia F. Jędrzejewicza

1883.

166742

RYS STATYSTYCZNY

M. PIOTRKOWA

NA PODSTAWIE DANYCH

2-go JEDNODNIOWEGO SPISU

(d. 1 Kwietnia 1882 r.)

opracował

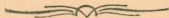
Jordan Kański.

(z chromolitografowanym planem miasta)

— (Cena k. 60.) —

Dochód czysty przeznaczony na pomoce naukowe dla ubogich
wychowañców Gimnazjum Piotrkowskiego.

Piotrków.

Księgarnia F. Jędrzejewicza

—
1883.

313091 2H

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЦУРОЮ.

Варшава, 17-го Марта 1883 года.

Terazniejszym i przyszłym mieszkańcom
M. PIOTRKOWA

pracę niniejszą poświęcam

Ł. 1914.

SPIS ROZDZIAŁÓW.

	Str.
I. Wstęp	1.
II. Ogólny rys miasta	4.
III. Budowle	6.
IV. Ogólna liczba ludności	18.
V. Ruch ludności	19.
VI. Podział ludności	26.
VII. Oświata	32.
VIII. Zjawiska zostające w związku z oświatą	42.
IX. Niektóre szczególne cechy ludności	46.
X. Podział ludności podług zatrudnień	47.
XI. Budżet miasta	56.
XII. Zakończenie	59.
XIII. Tablice (w Dodatku)	64.
XIV. Instrukcja spisowa	84.
XV. Lista osób, które przyjmowały udział w spisie	91.

I.

„Określając ilość i przymioty ludności, jak również, badając te z pomiędzy wielostronnych objawów życia społecznego, które dostępnymi są dla obserwacji, *statystyka* ujawnia zalety i wady społeczeństwa, wynajduje jego dolegliwości i wskazuje jednocześnie odpowiednie zaradki. Jako taka, *statystyka* ma prawo i obowiązek wypowiedzania bezstronnego sądu o względnej sile, lub słabości społeczeństwa, które bada.” (Marassé i Haushofer.)

Dokładne określenie liczby, oraz różnych przymiotów ludności jest sprawą o ile ważną o tyle i trudną. Wszelkie oddawna używane środki obliczania ludności, tylko w rzadkich wypadkach doprowadzały do rezultatów pomyslnych, a nawet można stanowczo twierdzić, że wyniki tak zwanych *spisów ludności* będą dopóty niedokładnymi, dopóki sama ludność nie przyjmie czynnego w nich udziału i dopóki w spisach rzeczonych nie uzna jednej z ważniejszych spraw swoich. Podczas tak zwanych *spisów jednodniowych* (od r. 1851 w Anglii) coraz częściej spotykamy się z udziałem społeczeństwa w zbieraniu materiału statystycznego. Najlepszym dowodem tego służą jednodniowe spisy ludności w licznych miastach, prowincjach, a nawet całych państwach dokonane. Rozumie się, iż jak wszystko na świecie, tak też i spisy jednodniowe mogą się tylko stopniowo doskonalić i upowszechniać.

W Królestwie Polskiem pierwszy spis jednodniowy ludności dokonany został w roku 1871, w mieście Piotrkowie, a rezultaty jego *) ześrodkowały w sobie daleko więcej danych, aniżeli się ich zwykle w urzędowych statystycznych sprawozdaniach spotyka.

W 10 lat później, (9 Lutego 1882 r.), dokonany został pierwszy spis jednodniowy miasta Warszawy, a 1-go Kwietnia tegoż roku—*drugi jednodniowy spis m. Piotrkowa.*

Obecnie, szybkim krokiem posuwają się naprzód przygotowawcze prace do spisów jednodniowych w Płocku, Kaliszu i Częstochowie.

Życzenie ujawnienia zmian, jakie zaszły w rozwoju m. Piotrkowa w 10-letnim perjodzie, pomiędzy 1871 i 1882 r., było główną pobudką do przeprowadzenia drugiego spisu jednodniowego w naszym mieście, który się odbył się w dziesięcioletnią rocznicę 1-go spisu i, jak raz, w 100-letnią rocznicę ostatniej lustracji „Piotrkowa Trybunalskiego,” w r. 1782 dokonanej.

Wszechstronne popieranie sprawy spisowej przez p. Naczelnika Gubernji, Jen. Lejt., Kachanowa, wpłynęło na szybkie ukończenie prac przygotowawczych; dzięki zaś nadwyzraz sumiennej i bezinteresownej pracy 150 przeszło osób, **) należących do wykształceńszych klas ludności miejscowej, sama czynność spisowa dokonana została z najlepszym powodzeniem. Zauważyć też należy, że wszystkie w ogóle warstwy ludności naszego miasta, poraz już drugi, ujawniły zupełne zaufanie i współczucie dla sprawy spisowej.

*) Patrz, „Sprawozdanie” moje w „Książce pamiątkowej gubernji Piotrkowskiej z r. 1872” i w „Roczniku”, wydanym w Piotrkowie na rok 1872.

**) Lista imienna których załącza się w „Dodatku”

Po ukończeniu zajęć przygotowawczych (z których najważniejsze przytoczone będą w „Dodatku” w celu dostarczenia materiału dla następnych spisów) wyznaczonym i ogłoszonym został dzień spisu.

Dnia 1 Kwietnia (20 Marca) 1882 r., w sobotę, o 11 godzinie z rana, p. Naczelnik gubernji zagaił rozpoczęcie spisu. O godzinie 6 wieczorem zbieranie danych, na gruncie, zostało we wszystkich okręgach spisowych ukończonem, a o godzinie 10-ej, tegoż dnia, ogólna liczba mieszkańców miasta już była wiadomą. Tak zwani *rewirowi*, po upływie 6 dni, oddali ostatecznie uporządkowane wykazy rewirowe odpowiednim *okręgowym*; a dzięki wytrwałej pracy ostatnich, wszelkie dane, osiągnięte z 15 okręgów, po upływie dwóch tygodni, wręczone zostały kierującemu spisem dla ostatecznego ich sprawdzenia i ugrupowania. W końcu Czerwca zdołałem ułożyć tabelę, zatytułowaną: „Licznebné wyniki drugiego spisu jednodniowego m. Piotrkowa” (odbitą w prassie litograficznej, w liczbie 100 egzemplarzy), a następnie dopiero, na podstawie wspomnianej tabeli opracowałem podany niżej:

„Rys statystyczny miasta Piotrkowa”

Niniejsza praca, nie roszcząca pretensji do nieomyślności, ma na celu: zebranie w jedną całość dat statystycznych, ze spisu jednodniowego i z innych wiarogodnych źródeł zaczerpniętych, ku wiadomości i pożytkowi miejscowego ogółu, jako też—przysporzenie materiału do przyszłych ścisłych badań rozwoju naszego grodu.

II) Ogólny rys miasta.

Miasto gubernjalne Piotrków, *) zbudowane po obu stronach linii drogi żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej, otwartej w r. 1846. Z dwóch stacji tej drogi: jedna—*osobowa* znajduje się w samym mieście, w zachodniej jego stronie, druga zaś *towarowa*--na krańcu południowym miasta.

Odległość Piotrkowa od Warszawy wynosi 136 wiorst, od granicy Austrjackiej 152, a od Pruskiej 155 wiorst. Powierzchnia Piotrkowa falowata, a gleba gliniasto—piaszczysta, wymagająca odpowiedniej uprawy.

W północno—wchodniej stronie miasta sączy się powolnie (prawie wysychająca podczas lata) struga, Strawą zwana, z którą w granicach Piotrkowa łączy się inna struga, Strawką zwana; koryto tej ostatniej znajduje się w południowej stronie miasta. Według pomiarów niwelacyjnych najwyższy punkt miasta znajduje się w bliskości stacji osobowej drogi żelaznej (na planie oznaczony literą M_1), punkt ten wzniesiony na 654.5 stóp nad powierzchnią morza Bałtyckiego, a na 45.51 stóp nad powierzchnią dna Strawy (litera m_1 na planie). Powierzchnia terytorjum miasta wynosi, podług ostatnich dokładnych pomiarów, 168 diesiatyn i 2145 saż. kwadratowych; **) w szczególności zaś: pod budowlami i podwórzami 50 diesiatyn i 2264 saż. kw.; pod sadami i ogrodami 61 diesiatyn i 926 s. kw.; gruntów or-

*) Krótki historyczny rys m. Piotrkowa zamieściłem w „*Wynikach I-go spisu jednodniowego w Piotrkowie*,” wydany w roku 1872. Dokładniejsze historyczne wiadomości znajdzie czytelnik w „*Opisie Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym*” przez Oskara Flata. Warszawa 1850, oraz w obszerniejszej monografii tego miasta, przez Romana Plenkiewicza, umieszczonej w „*Roczniku Piotrkowskim*” na r. 1872.

**) *Diesiatyna* równa się 1.951 trzystoprętowej morgi polskiej. *Sażen kwadr. ros.* równa się 0.243 pręta kwadr. polskiego.

nych 17 dies. 565 s. kw.; łąk 10 d. 319 s. kw.; pastwisk 3 d. 2190 s. kw., wody 2 d. 2124 saż. kw.; kanały, rowy, wały zajmują 478 s. kw.; ulice brukowane 22 d. 72 s. kw.; drogi publiczne i nieużytki 407 saż. kwadratowych.

Trójkąt, utworzony przez linię drogi żelaznej, oraz koryta Strawy i wpadającej do niej Strawki, przedstawia, szczególnie w stronie zachodniej, część miasta najwyżej wzniesioną, zdrową i dobrze zabudowaną. W bliskości podstawy tego trójkąta (t. i. linii drogi żelaznej) koncentrują się wszystkie instytucje rządowe. W okolicach wierzchołka trójkąta, w dzielnicy starej, ciasnej i zamieszkałej głównie przez starozakonnych, ześrodkowuje się ruch handlowy. Na wschód od Strawy—miejsce zamieszkania najuboższej ludności rzemieślniczej i wyrobniczej. Dzielnica południowa „Krakowskie Przedmieście”, pobudowana na dawnych błotach i moczarach, złożona z domów przeważnie drewnianych, jest siedzibą mieszczan—rolników. Wreszcie, szybko rozwijająca się dzielnica na zachód od linii drogi żelaznej, również jak i prawie jeszcze pusta, po dziś dzień, część południowo-zachodnia miejskiego terytorjum, granicząca ze stacją towarową, przedstawiają miejscowości prawdopodobnego rozrostu miasta w przyszłości.

W Piotrkowie znajduje się 9 placów, z których 6 wybrukowanych *), 45 ulic, także po większej części brukowanych, z chodnikami przeważnie asfaltowymi, 3½ wiorst szosy miejskiej, 2 publiczne ogrody i dość znaczna ilość prywatnych, (w których przeszło 10,000 drzew owocowych). Miasto oświetlają 190 latarni naftowych. Oprócz 20 stawów znajduje się w mieście 19 miejskich i 286 prywatnych studzien. Mieszkańcy używają wyłącznie wody studziennej,

*) Bruki na planie oznaczone biało; ulice i podwórza niebrukowane—żółto.

która w miejscowościach wyżej położonych dosyć jest twardą, w niższych zaś, z powodu obfitej przymieszki części organicznych, często do picia niezdatna.

Z miasta rozchodzą się 4 drogi bite: 2 na zachód—do Bełchatowa i Łodzi, jedna w kierunku północno wschodnim—do Tomaszowai jedna na wschód—do Kiele.

Miejsce do przechadzek i rozrywek zamiejskich—brak dotkliwy.

III.) Budowle.

W dniu spisu znaleziono w Piotrkowie 564 № № nieruchomości (posesyj), czyli o 116 № więcej w porównaniu z rokiem 1871. W obrębie linii regulacyjnej miasta znajduje się 433 posesyj zabudowanych.

W liczbie właścicieli (podług wyznań) znaleziono: 63% katolików, 25% starozakonych, 5% ewangelików, 2% prawosławnych, oraz 5% rządowych i instytucyjnych. Liczba posesyj, w przeciągu ostatnich 10 lat powiększyła się o 23.6%, głównie na krańcach miasta, wewnątrz zaś, na miejscu starych domów wzniesione zostały nowe, skutkiem czego znacznie skorzystał zewnętrzny wygląd miasta.

Wyniki spisu odnośnie do ilości i jakości budynków podane zostały w dwóch tablicach A. i B. (patrz *Dodatek*) Tablica A. przedstawia budowle *mieszkalne*, tablica B.—*nieremiszkalne*. Nadto, budynki podzielono na 2 kategorie: budynki *murowane* i *drewniane* *), a każdą z nich na *frontowe* i *podwórzowe*.

Wygląd zewnętrzny budowli mieszkalnych

(Patrz Tab. A. w *Dodatku*).

Z *Tab. A.* okazuje się, że wszystkich *mieszkalnych budowli* w mieście, w dniu drugiego spisu, znaleziono 962,

*) Oprócz tego, w tablicy A. dodana rubryka „mieszkania podziemne”, do której to rubryki wniesione zostały mieszkania robotników zakładów cegielnianych.

czyli o 279 budowli, t. j. o 40%, więcej w porównaniu z odpowiednim wykazem pierwszego spisu. W liczbie 962 *mieszkalnych budowli* znaleziono: murowanych 47%, drewnianych 53%, parterowych 69%, jednopiętrowych 21%, dwu i trzy piętrowych 10%. Jeżeli zwrócimy uwagę wyłącznie na same *budowle frontowe*, wówczas stosunki powyższe przedstawia się cokolwiek inaczej, a mianowicie, w liczbie 551 budynków mieszkalnych—frontowych znajdujemy: 50% murowanych, 50% drewnianych; 63% parterowych, 21% jednopiętrowych, 16% dwupiętrowych, a trzypiętrowych tylko 2 domy. Wszystkich *okien frontowych* posiada miasto 5,175.— $\frac{2}{3}$ części budynków mieszkalnych pokryte materiałem ogniotrwałym, a $\frac{1}{3}$ —posiada pokrycie dachów drewniane, lub słomiane.

Wygląd zewnętrzny budowli nie mieszkalnych.

(Patrz Tab. B., w Dodatku).

Na podstawie *Tab. B.* wszystkich *budowli niemieszkalnych* znajduje się w Piotrkowie 1051, w tej liczbie: 26% murowanych, 74% drewnianych; 92% parterowych, 8% jednopiętrowych.

Materiałami ogniotrwałymi pokryto 40%, łatwozapalnymi 60%.

W ogóle, *wszystkich budowli mieszkalnych i niemieszkalnych* znajduje się 2,013; w tej liczbie: *murowanych* 36%, a *drewnianych* 64%; pokrytych materiałami ogniotrwałymi 50%, łatwo zapalnymi 50%.

Na podstawie powyższych danych możnaby wyprowadzić wniosek, że Piotrków jest miastem przeważnie drewnianem, lecz wniosek ten upada wobec faktu,—że większą część budowli drewnianych, (przeważnie parterowych i zabudowań gospodarczych), spotykamy tylko na krańcach miasta, na przedmieściach; w obrębie zaś linii regulacyjnej stare budynki *drewniane* stanowią wyjątki, wznoszeniu zaś no-

wych stoi na przeszkodzie ustawa budowlana. We właściwym mieście większość ulic przedstawia obraz jednolitej masy domów murowanych, przeważnie jedno i dwupiętrowych, krytych materiałami ogniotrwałymi.

W rubryce 4-ej Tab. B. wykazano budowle niemieszkalne, zastosowane do pomieszczenia w nich fabryk i warsztatów; o tych ostatnich będzie mowa niżej, przy rozbiórce Tab. E, w której, między innymi, także podane zostały fabryki i warsztaty, w budowlach mieszkalnych istniejące.

W ostatniej rubryce Tab. B wykazano 28 budowli *specjalnych*, pomiędzy którymi najwięcej godne uwagi — *świątynie*; tych ostatnich Piotrków posiada 9. Wyliczamy je w porządku chronologicznym:

- 1) Kościół Katolicki „Farny” zbudowany około roku 1300.
- 2) Kościół Katolicki „Podominikański” z b. klasztorem wzniesiony między rokiem 1340—1370.
- 3) Katolicki kościół „Panny Marji”, na Krakowskim przedmieściu, założony w r. 1373 przez Jana Kmity, starostę Sieradzkiego.
- 4) Kościół Katolicki „Pobernardyński” z b. klasztorem, winien założenie swoje rodzinie Starczewskich, w r. 1626. W b. klasztorze mieści się drukarnia rządowa, oraz archiwum Rządu Gubernjalnego.
- 5) Kościół Katolicki „Podominikański” z b. klasztorem zakonne Dominikanek (obecnie gimnazjum żeńskie) fundowany w roku 1629, przez Katarzynę z Rokszyc Warszycką, Podkomorzynę Sieradzką.
- 6) Kościół Ewangelicki z b. klasztorem (dziś więzienie śledcze). Świątynia ta założona przez Pijarów 1679 r. ukończoną została 1718 r.

- 7) Kościół katolicki „Pijarski” w r. 1707, a przy nim klasztor (Collegium), w r. 1754, przez Jezuitów wzniesione, do r. 1773, stanowią własność Jezuitów; następnie, od r. 1788 do 27 Listopada 1864 znajdują się w posiadaniu Pijarów. Dawniejsze szkoły *jezuickie*, a od r. 1788—1833 *Pijarskie*, mieściły się we frontowym *małym* pawilonie; dopiero w 1833 r., po zamianie szkół duchownych na świeckie, w wydzierżawionym od pijarów głów. gmachu (Collegium) umieszczono Gimnazjum *rządowe*, które po dziś dzień, przez lat 50 z rzędu, w tym samym gmachu istnieje.
- 8) Cerkiew prawosławna „Wszystkich Świętych,” wybudowana w r. 1847, a w r 1870 znacznie powiększona.
- 9) Cerkiew prawosławna „Wojskowa”, od lat 7-miu mieszcząca się w gmachu b. zamku królewskiego i trybunalskiego.

Trzy kaplice, z których jedna w mieście i dwie na cmentarzu.

Synagoga żydowska, na mocy przywileju Jana III-go w r. 1679 zbudowana; oraz dom modlitwy.

Teatr z 20 łóżami i 297 miejscami numerowanymi.

Remizy(pomieszczenie lokomotyw):

Oranżerje, budki do sprzedaży wody sodowej, altany i t.d.

Nareszcie, charakterystykę zewnętrzną nieruchomości miejskiej dopełnia pierwsza połowa *Tab. C* (*patrz Dodatek*).

Trzy powyżej przedstawione tablice *A. B. C.* określają stan *zewnątrzny* nieruchomości miejskich, stan zaś *wewnętrzny* określają *Tab. D* i *E.* (*patrz Dodatek*) Z nich *Tab. D* wskazuje ilość oddzielnych lokalów, tak zajętych, jak i wolnych w dniu spisu, z wykazem liczby pokoiów (kuchnia liczona była jako pokój), okien i pieców, znajdujących się w lokalach mieszkalnych. Oprócz tego, w *Tab. D* wy-

liczono lokale nieodpowiednie pod względem higienicznym (wilgotne, ciemne, sąsiadujące z kloakami i t. p.), oddzielnie zostały wyszczególnione lokale mieszkalne, w których znajdują się jakiegokolwiek warsztaty, a w końcu określona gęstość zaludnienia lokalów mieszkalnych.

Wewnętrzne właściwości budowli mieszkalnych.

(Tab. D patrz Dodatek)

Uwaga. Do Tab. D nie wniesiono wiadomości o lokalach mieszkalnych: w koszarach, szpitalach i więzieniach, a także o lokalach wyszczególnionych w Tab. E.

Z zestawienia *Tablic A i D* okazuje się, że w Piotrkowie przeciętny dom mieszkalny murowany zawiera w sobie 18 pokoiów, 22 okna i 14 pieców; drewniany zaś — 5 pokoiów, 7 okien i 4 piece.

Na podstawie *Tab. D* przychodzimy do następujących wniosków: wszystkich mieszkalnych lokali w mieście (z wyjątkiem wzmiankowanych w *Uwadze*), w dniu spisu, znaleziono 4139; z nich: zajętych na mieszkanie było 96%, nie zajętych zaś 4%. Z liczby zajętych znaleziono: 11% niehigienicznych i 8% mieszczących w sobie warsztaty.

Lokale dzielą się w sposób następujący:

Podług domów: w murowanych domach 63%, w drewnianych 37%.

Podług piętr: z liczby 2494 lokali w domach murowanych znaleziono.

na poddaszach . . .	15%
na II-gich piętrach . . .	9%
na I-ych piętrach . . .	27%
na parterze	39%
w suterrenach	10%

Z liczby 1481 lokali w domach drewnianych znaleziono:

na poddaszach	16%
-------------------------	-----

na I-ych piętrach	1%
na parterze	79%
w suterrenach	4%

Ta sama *Tab. D* wykazuje, że 1) lokal przeciętny w mieście składa się z 2.2 pokoi, z 2.9 okien, 2) lokal przeciętny w domach murowanych zawiera w sobie 2.5 pokoi z 3.3 okien i 3) lokal przeciętny w domach drewnianych ma 1.6 pokoi z 2.3 okien.

Rezultaty pierwszego spisu z r. 1871 przekonywają, iż ówczesny lokal przeciętny w mieście naszym w zupełności odpowiadał przeciętnemu lokalowi dzisiejszemu, to jest, składał się z 2.2 pokoi, z 2.9 okien; skąd wniosek, że przyzwyczajenie, a może właściwiej, konieczność dzielenia domów mieszkalnych na niewielkie lokale, w przeciągu ostatnich lat 10-ciu nie zmieniła się na lepsze.

Lecz jest to tylko jedna strona badanej kwestji, dotycząca stopnia przestronności naszych mieszkań. Kwestja ta znacznie lepiej się wyjaśni, gdy zdołamy zbadać, w jakim stosunku zmieniła się *gęstość zaludnienia* lokalu przeciętnego. Na zasadzie danych, osiągniętych z 1-go spisu przypadło 6.4 osób na lokal⁷ przeciętny; obecnie zaś stosunek ten poprawił się znacznie, gdyż na lokal przeciętny przypada tylko 5 osób, a na jeden pokój 2.3 osoby zamiast 2.9, jak to miało miejsce przed 10 laty. Podobne, że się tak wyrażę, rozszerzenie naturalnych praw przeciętnego mieszkańca Piotrkowa nie może nie wywrzeć dobroczynnego wpływu na zdrowotny stan miasta. Byłoby pożądanem, ażeby postęp w tej mierze ustawicznie się wzmagał i ażeby warunki pomieszczenia przeciętnego mieszkańca naszego miasta zbliżyły się do swego ideału, to jest, aby stosunek ludności do zajmowanych przez nią pokoi mógł się wyrazić liczbą 1.

Niemniej ciekawem będzie pytanie: czemu mianowicie przypisać należy, że przeciętny mieszkaniec miasta Piotrkowa

zyskał w przeciągu ostatnich lat 10 pewną dodatkową ilość powietrza, niezbędnego dla oddechania? Rozwiązanie powyższego pytania znajdujemy, wprost, z zestawienia liczb następujących: ilość budowli mieszkalnych powiększyła się w porównaniu z r. 1871 o 40%, ilość zaś mieszkańców miasta zwiększyła się w ciągu tegoż samego perjodu jedynie o 36%. Następnie, ważnem byłoby wyjaśnienie: czy wykazana wyżej zdobycz przeciętnego mieszkańca równomiernie dzieli się pomiędzy wszystkie warstwy ludności miasta? Odpowiedź, jednostronną wprawdzie, na powyższe pytanie znajdujemy w następnych stosunkach liczbowych, otrzymanych z *Tab. D.*

Przeciętna gęstość zaludnienia.

a) w domach mурowanych:

	na 1 lokal	na 1 pokój
na poddaszach przypada .	4.69 osób —	2.83 osób.
na II piętrach „ .	5.50 „ —	1.66 „
na I piętrach „ .	5.46 „ —	1.51 „
na parterze „ .	5.07 „ —	2.12 „
w suterrenach „ .	4.01 „ —	2.98 „
przeciętnie	4.95 osób —	1.98 osób

b) w domach drewnianych:

	na 1 lokal	na 1 pokój
na poddaszach przypada .	3.97 osób —	3.11 osób
na II piętrach „ .	n i e	m a
na I piętrach „ .	6.80 osób —	3.01 osób
na parterze „ .	5.41 „ —	3.29 „
w suterrenach „ .	5.78 „ —	5.69 „
przeciętnie	5.19 osób —	3.16 osób

Z czego wypływa, że jedynie tylko w lokalach: parterowych, pierwszego i drugiego piętra, a głównie w lokalach

pierwszego piętra domów murowanych—gęstość zaludnienia jednego pokoju jest niższą od gęstości przeciętnej dla Piotrkowa (2.3), we wszelkich zaś innych lokalach gęstość ta znacznie przewyższa przeciętną. Szczególnie niedogodny stosunek przedstawiają pod tym względem lokale suterenowe domów drewnianych, w których na 1 pokój przypada 5.09 mieszkańców. Na szczęście lokali tych mamy niewiele, liczba ich bowiem nie przewyższa 59-ciu. Różnica gęstości zaludnienia lokalów powiększy się jeszcze, jeśli zwrócimy uwagę na to, że pokoje poddaszy i suteren są zwykle małe, a nadto, że z 341 lokalów na poddaszach i w suterenach 321 składa się wyłącznie z jednego pokoju, zawierającego w sobie oprócz mieszkania dla kilku osób jeszcze kuchnię, a bardzo często i warsztat.

Oczywistą jest rzeczą, iż polepszenie się warunków pomieszczenia zależy od powiększenia liczby domów mieszkalnych. Gdyby w środku miasta wybudowano jeszcze kilkanaście domów, naówczas cena lokali niewątpliwie musiała by się zmniejszyć. Najbardziej dobroczynnem w skutkach mogło by się okazać wznoszenie małych (złożonych z jednego lub dwóch pokoi i kuchni) domów na krańcach miasta, a głównie w dzielnicy, położonej pomiędzy linią drogi żelaznej i Aleją Aleksandryjską, w miejscu wyniosłem i zdrowem; wówczas, mogłoby nastąpić obowiązkowe rozporządzenie o zamknięciu większej ilości mieszkań niehygienicznych; wskutek czego, obecni mieszkańcy suteren i innych nieodpowiednich lokalów bez trudności mogliby znaleźć lepsze pomieszczenia.

Dość pokaźna liczba mieszkań *niezajętych*, prawie 4% ogólnej liczby mieszkań wynosząca, tłómaczy się albo zupełną ich niezdatnością do zamieszkania, albo też trudnością dzielenia na mieszkania mniejsze, najwięcej zbliżone do typu przeciętneho lokalu.

W końcu objaśnień *Tab. D*, przytaczamy następujące dane: z ogólnej liczby 3981 *mieszkań zajętych* znaleziono w dniu spisu: na poddaszach 14%, na II piętrach 5%, na I piętrach 17%, na parterze 55%, a w suterrenach 9%.

W 3981 lokalach mieszka 20,086 osób płci obojga, z tych: na poddaszach 13%, na II piętrach 7%, na I piętrach 18%, na parterze 54%, w suterrenach 8%. W ogóle, w domach murowanych mieszka 62%, w drewnianych 38% ogólnej ludności miasta.

W *Tab. E* podaną została ogólna charakterystyka różnych instytucji rządowych, publicznych i prywatnych, jako to: szkół, zakładów przemysłowych, handlowych i t. d., które mieszczą się w domach mieszkalnych, łącznie z lokalami zajętymi na mieszkania, lub też zupełnie oddzielnie od tych ostatnich. (Instytucje powyższe nie pomieszczone w tablicy D).

Niektóre szczegóły *Tab. E*.

A) Instytucje rządowe.

a) Ministerjum Spraw Wewnętrznych.

		<i>ETAT ROCZNY (*)</i>	
		Składu osobiste-go	Wydatki gosp. i najem lokalu
1)	Kancelarja Gubernatora	56,027 r.	12,867 r.
2)	Rząd gubernjalny (od r. 1867)		
3)	Drukarnia Rządu Gub. „		
4)	Archiwum Rządu Gub. „		
5)	Kancelarja Więz. Śled.	19,700	8,957
6)	Komissja do Spraw Włoścjańs.		
7)	Kancelarja Komisarza Włośc.		
8)	Magistrat miasta	patrz „budż. miasta”	
9)	Biuro Policjimajstra miasta . .		
10)	Biuro Naczelnika Powiatu . .	13,860	1,717

(*) Podług wykazów Kassy Gubernjalnej.

11) Zarząd pocztowy Okręgowy na 3 gub. (od r. 1871).	}	11,955 r.	3.416 r.
12) Biuro pocztowe			
13) Poczthalterja			
14) Telegraf rządowy		4,000	700

b) *Ministerjum Sprawiedliwości.*

1) Sąd Okręgowy (od 1 Lipca 1876 r.)		38,650	18,692
2) Zjazd Sędziów pokoju „		8,545	1,125
3) Biuro Prokuratora Sądu Okręg.		11,512	1,767
4 i 5) Dwa biura Sędziów śledczych	}		łącznie z Sąd. Okręg.
6, 7 i 8) Trzy kancel. komorników sądowych			
9) Sąd pokoju (od 1876 r.)	}	3,055	765
10) Hypoteka miejska.			
11, 12 i 13) Trzy kanc. Rejentów *)			

c) *Ministerjum Oświaty:*

1) 8-mio klasowe Gimnazjum filologiczne męskie z klasą przygotowawczą (od r. 1833)		24,985	2,070
2) 4-ro klasowe Progimnazjum żeńskie (od 1865 r., d. 1 Lipca 1883 r. przekształca się na Gimn. 6 klasowe)		6,740	764
3) 2-u klasowa szkoła miejska „Aleksandryjska” dla chłopców (od 1 paźdz. 1881 r.)	}		z fundusz. miejsk.

*) W Rkwietniu 1882 r. otwarty przy Sądzie Okręgowym wydział hipoteczny i 4 kancelarje rejentów hipotecznych. Od 1-go Sierpnia tegoż roku rozpoczęła się czynność Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego.

- 4, 5 i 6) Trzy szkoły miejskie elementarne dla chłopców: prawosławna, żydowska i ewangelicka (nie czynna) } z fundusz. miejsk.
- 7) Szkoła miejska elementarna dla dziewcząt. " "
- 8) Szkoły prywatne: 4-ro klasowa męzka (czynne 2 klasy) p. Popowskiego, dwie 4-ro klasowe żeńskie pp. Dobrzańskiej i Rajskiej, 2-u klasowa żeńska p. Jaworskiej, a nadto 28 chederów dla dzieci starozakonnych.

d) *Ministerjum Skarbu:*

1) Izba Skarbowa (od r. 1869) . .	42,464	2,552
2) Kassa Gubernjalna „ . .	9,767	2,348
3) Filja Banku Polskiego (od r. 1876)	6,910	1,450
4) Okręgowy zarz. Akeyzy (od 1865 r.)	11,573	700

e) *Ministerjum Wojny:*

1) Sztab 1 brygady 10 dywizji piech.	} 158,700
2) Sztab 38 Tobolsk. pulku piechoty	
3) Biuro Gab. Nacz. Żandarmerji	
4) Biuro Powiat. Nacz. Żandarmerji	
5) Zarząd Powiat. Nacz. Wojennego	
6) Biuro prowiantowe wojskowe.	

f) *Ministerjum Dóbr Państwa:*

1) Okręgowy (na 4 gubern.) Zarząd leśny (od r. 1881) . . .	12,750	2,667
--	--------	-------

g) *Zarząd spraw duchownych:*

- 1) Konsystorz filjalny Rzymsko-Katolicki.

- 2, 3 i 4) Kancelarje urzędu cywilnego
przy parafjach wszystkich
3-ch wyznań chrześcijańskich.
5) Kancelarja dozoru bożnicznego.

B) Zakłady dobroczynne i inne instytucje.

Gubernjalna Rada Opiekuńcza Zakł. Dobr. Sekeja „Czerwonego krzyża”. Szpitale: Św. Trojcy i dla starozakonnych. Dom schronienia stareów i kalek. Ochronki dla dzieci: miejska i „Św. Zofji” dla dzieci prawosławnych. Kluby: ruski i oficerski. Kassa oszczędności miejska. 3 Kassy oszczędności dla urzędników: Ministerjum Spraw Wewnętrznych, Izby Skarbowej (1877 r.), oraz nauczycieli Gimnazjum i Progimnazjum (1871.). Straż Ogniowa Ochotnicza (od 30 Marca 1878 r.). Komitet Sanitarny i 9 Cechów rzemieślniczych.

C) Fabryki i zakłady rzemieślnicze, (podane w Tab. B i E.)

Fabryka syropu i krochmalu z kartofli. Młyn parowy. Tartak parowy. Fabryka narzędzi rolniczych. 12 cegielni. Piec wapienny. 2 gorzelnie. 4 browary. 2 fabryki miodu. 1 fabryka octu. 5 olejarni. 2 farbiarnie. 3 garbarnie. 4 mydlarnie. 2 fabryki świec łożowych. 1 fabryka kaffi. 4 fabryki wód mineralnych. 15 warsztatów stolarskich. 8 szewskich. 8 krawieckich. 12 kuźni. 5 warsztatów ślusarskich. 1 tokarnia. 1 warsztat bednarski. 1 kotłarnia. 2 introligatorskie zakłady. 3 zakłady rękawicznice. 2 warsztaty powroźnicze. 2 warsztaty blacharskie. 16 warsztatów mieszanych. 6 wiatraków. 1 bydłobójnia. Razem—136.

Nadto, *wewnątrz* lokalów mieszkalnych znaleziono 307 rozmaitych zakładów rzemieślniczych, przeważnie krawieckich, szewskich, szycia bielizny i strojów damskich.

W ogóle, porównanie wykazów, w *Tab. B i E* zawartych, z wynikami 1-go jednodniowego spisu prowadzi do

wniosku, że liczba wszelkich instytucyj, tak publicznych, jako i prywatnych, znakomicie się u nas powiększyła. Wyjątek jedyny stanowią: szynki i cukiernie; liczba bowiem, pierwszych zmniejszyła się o 5, a ostatnich o 1.

IV) Ogólna liczba ludności.

Wychodząc z zasady, że w człowieku ześrodkowuje się bogactwo społeczne, spis jednodniowy przeważnie miał na celu zbadanie i wykazanie, o ile możności, dokładnej liczby i przymiotów ludności miejscowej. Dane, dotyczące liczby ludności, zawierają się w przytoczonych niżej wykazach.

Ludność Piotrkowa, w dniu drugiego spisu, t. j., d. 1 Kwietnia 1882 r., składała się:

	Mężcz.	Kob.	Razem
a) z mieszkańców stałych (résidence habituelle), razem z czasowo nieobecnymi (264 m. 167 k.) . . .	9636	10450	20086
b) mieszkańców niestałych . . .	2684	276	2960
O g ó ł e m .	12320	10726	23046
Do niestałych mieszkańców zaliczono:			
1) czasowo w mieście bawiących	241	233	474
2) wojskowych, mieszkających w koszarach, miejscach zbornych i na odwachach.	1800	—	1800
3) więźniów: w więzieniu śledczem i areszcie policyjnym	591	19	610
4) chorych we wszystkich szpitalach i starców w ochronach . . .	52	24	76
Razem, zaliczonych do niestałych .	2684	276	2960

Porównywając obecną ludność Piotrkowa z ludnością znaną podczas 1-go spisu (1871 r.) widzimy, że powiększyła się ona o 6097 osób, czyli o 36%.

Uwaga. Wszystkie następne obliczenia będą się odnosić wyłącznie tylko do ludności *stałej*, składającej się z **9,636** m. i **10450** k., razem **20,086** osób.

V. Ruch ludności.

Wprzód nim przystąpimy do szczegółowego rozbioru danych, otrzymanych z 2-go spisu jednodniowego, dotyczących *ludności*, zwrócimy uwagę na fakta, które nie weszły w program spisu jednodniowego, lecz zaczerpnięte zostały z ksiąg metryk parafjalnych i wykazów magistratu. Z faktów tych można wnioskować o *wewnętrznym* ruchu ludności m. Piotrkowa w 1881 r. *).

W tym celu rozpatrzmy 3 następujące tabelki: *x y i z.*

Tab. x. Urodziło się w r. 1881.

wśród ludności	dzieci prawych			dzieci nieprawych			R a z e m.		
	chłopców	dziewcząt	R a z e m.	chłopców	dziewcząt	R a z e m.	chłopców	dziewcząt	R a z e m.
Katolickiej . . .	148	160	308	26	18	44	174	178	352
Prawosławnej . .	6	6	12	—	—	—	6	6	12
Ewangelickiej .	10	9	19	—	—	—	10	9	19
Starozakonnej .	154	105	259	—	—	—	154	105	259
Razem .	318	280	598	26	18	44	344	298	642

*) Pomimo szczerzej chęci nie można było zebrać odpowiednich materiałów z większego okresu czasu.

Wszystkich urodzeń w r. 1881 zanotowano 642, t. j. 32 urodzenia na 1000 osób ogólnej ludności. Z 15 urodzeń jedno *nieprawe*.

W r. 1871 na 1000 osób przypadało tylko 30 urodzeń. Chłopców, jak zwykle, urodziło się więcej niż dziewcząt. „Powiększanie się liczby urodzeń nie jest jeszcze oznaką

Tab. y.

W y p a d k i S m i e r c i

Wśród ludności	Mężczyzn	Kobiet.	W W I E K U														
			Razem.			od 0—10			od 10—20			od 20—30			od 30—40		
			M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem			
Katolickiej .	98	100	198	40	20	60	8	14	22	6	12	18	20	20	40		
Prawosław. .	8	5	13	4	5	9	1	—	1	—	—	—	1	—	1		
Ewangelic. .	11	10	21	2	3	5	—	—	—	1	2	3	2	—	2		
Starozak. .	70	68	138	42	36	78	5	5	10	3	3	6	1	4	5		
Razem.	187	183	370	88	64	152	14	19	33	10	17	27	24	24	48		

Śmiertelność w r. 1881 w porównaniu z r. 1871 znacznie się zmniejszyła, a mianowicie: w r. 1871 na 1000 osób ogólnej ludności zmarło 24 osoby, w roku zaś 1881 tylko 19. *Najwięcej*, stosunkowo, wypadków śmierci spotykamy wśród ludności ewangelickiej—31 z 1000 osób; *najmniej* wśród katolików—17 z 1000 osób płci obojga. Dzieci do lat 10 ludność miejska straciła (w 1881 r.) 152, t. j. prawie połowę ogólnej liczby ofiar śmierci; nadto, chłopców, jak zwykle, zmarło więcej aniżeli dziewcząt. W wieku od lat 40—50 zmarło 64 osób z przewyżką po stronie kobiet; od lat 30—40 zmarło po 24 osób z każdej płci. *Minimum* ofiar śmierci przypada na wiek od lat 20—30, ogółem 27 osób, także z przewyżką po stronie kobiet. Przyjmując wiek od

moralnego lub materialnego dobrobytu społeczeństwa; zjawisko to znajduje się w jednakowej zależności od zwiększonej liczby małżeństw i od urodzeń nieprawych. Przyczyny takiego powiększania się wypadka szukać w wysokim dobrobycie materialnym, lub w wielkiej lekkomyślności" (Haushofer).

w r. 1881 b y ł o:

L A T.									ZMARŁO W MIESIĄCACH											
od 40—50			od 50—60			od 16—100 i wyżej			wio- sen- nych			let- nych			jesien- nych			zimo- wych		
M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem	M.	K.	Razem
20	30	50	12	8	20	3	5	8	20	30	50	20	8	28	30	50	80	18	22	40
2	—	2	—	—	—	—	—	—	3	1	4	2	—	2	2	3	5	1	1	2
2	1	3	2	1	3	1	4	5	4	4	7	4	2	6	2	1	3	1	4	5
5	4	9	2	4	6	12	12	24	10	10	20	14	17	31	31	21	52	15	20	35
29	35	64	16	13	29	16	21	37	36	45	81	40	27	67	65	75	130	35	47	82

0—15 lat i wyżej od lat 60 za okresy wieku nieprodukcyjnego, na podstawie *Tab. Y.* przyjdziemy do wniosku, że ludność miejska w ogólnej liczbie zmarłych straciła 50% produkcyjnych i tyleż nieprodukcyjnych jednostek.

Najwięcej wypadków śmierci (130) przypada na jesień, na lato 2 razy mniej, w zimie zaś i na wiosnę straty jednakowe prawie, po 80 wypadków śmierci. Fakt godzien zanotowania, że w r. 1881 w metrykach parafji katolickiej zapisano akt zejścia 127 letniego starca.

Z porównania śmiertelności Piotrkowa w r. 1881 z wykazami śmiertelności *Hausnera* okazuje się, że Piotrków zapłacił w 1881 r. podatek śmierci w postaci tylko 19 osób z 1000, gdy przeciętna śmiertelność w całym Królestwie

Polskiem sięga 32.4 z 1000. Według przytoczonego źródła m. Genewa, zaliczające się do najbardziej zdrowotnych, traci przeciętnie 23 osób z 1000, a w miastach Kursku i Permie z 1000, średnio, umiera 72 osób rocznie.

Badania śmiertelności w Anglii (Villermé) doprowadziły do wniosku, że na 10,000 wypadków śmierci wśród dzieci umiera: 1996 niemowląt, nie mających roku życia; jedno-rocznych—684, dwuletних 394, w trzecim roku—241, w 4-ym—167, od 5—9 umiera 424, a od 10—14 tylko 265. W ogóle, z licznych obserwacji wywnioskowano, że przed ukończeniem 1-go roku umiera 25% wszystkich żyjących dzieci; po upływie roku śmiertelność zmniejsza się z każdym miesiącem, a począwszy od lat 5 obawa śmierci słabnie, aż do ukończenia pełnoletności, od tego bowiem czasu, a głównie wśród kobiet, śmiertelność znowu się powiększa. W wieku od lat 20—25, t. j. w okresie potęgowania się namiętności, śmiertelność znacznie się wzmacnia. Wśród mężczyzn pomiędzy 30—40 rokiem śmiertelność znowu się zmniejsza, a po latach 40 spostrzega się stopniowy wzrost liczby wypadków śmierci do lat 60 i wyżej.

Tab. z. Związki małżeńskie w r. 1881.

wśród ludności	ilość małżeństw zawartych w miesiącach.					podług wieku zawarto małżeństw						
	wiosennych	letnich	jesiennych	zimowych	Razem	do lat 20	20—30	30—40	40—50	50—60	po latach 60	Razem.
Katolickiej . . .	24	20	30	48	122	8	60	24	16	10	4	122
Prawosławnej . . .	1	—	2	3	6	—	5	1	—	—	—	6
Ewangelickiej . . .	3	1	—	2	6	—	4	2	—	—	—	6
Starozakonnej . . .	11	11	12	18	52	24	27	1	—	—	—	52
Razem . . .	39	32	44	71	186	32	96	28	16	10	4	186

Porównywając odpowiednie dane z r. 1871 i 1881 widzimy, że dążność do zawierania związków małżeńskich w ogólnej liczbie ludności miejscowej, w obu wskazanych latach, wyrażając się stosunkiem $\frac{\%}{1000}$, nie uległa zmianie. W szczegółowych jednak grupach ludności spostrzegamy pod tym względem pewne różnice, a mianowicie:

		w r. 1871.—r. 1881		}	na 1000 osób płci obojga
wśród katolików	zawarto	. . . 8 mał.	11 mał.		
„ prawosławnych	„	. . . 27 „	9 „		
„ ewangelików	„	. . . 6 „	9 „		
„ starozakonnych	„	. . . 10 „	7 „		

Najwięcej ślubów zawarto w zimie—71 r., najmniej w lecie—31; najwięcej w wieku od lat 20—30; wyżej nad lat 60 zawarto tylko 4 małżeńskie związki.

Z 52 małżeństw wśród starozakonnych 24 zawarto przed dojściem do lat 20 i ani jednego nie zanotowano w wieku starszym nad lat 40.

Porównywając dane *Tab. x. i y.* przekonywamy się, że w r. 1881 w Piotrkowie:

urodziło się . 642 osób

zmarło . . . 370 „

a zatem, przyrost *wewnętrzny* wynosi . . 272 osób, czyli 1.3% ogółu *ludności stałej*. W r. 1871 podobnego rodzaju powiększenie się ludności wynosiło 1.2%.

Na podstawie przytoczonych danych, można przyjść do wniosku (*Vappäus*), że gdyby ludność Piotrkowa powiększała się li tylko wskutek przewyżki urodzeń nad wypadkami śmierci, to, przypuszczając jednostajność takiego przyrostu (1.25), liczba mieszkańców naszego miasta mogłaby się podwoić dopiero po upływie lat 60-ciu.

Niemniej ciekawe są dane, świadczące o stopniowym wzroście ludności Piotrkowa w *ciągu ostatnich 100 lat* jego istnienia. Ostatnia „lustracja Piotrkowa Trybunalskiego”.

dokonana w r. 1782, wykazała: 1 plac publiczny, 17 ulic 7 kościołów, 48 domów murowanych w dobrym stanie, 8 w połowie zburzonych, 139 drewnianych, 9 wymagających gruntownej restauracji, 92 pustych placów, 132 ogrody. Ludność miasta wynosiła 1361 głów, a mianowicie: 724 mężczyzn i 637 kobiet, w ogólnej liczbie ówczesnych mieszkańców było 85 osób stanu duchownego. W tymże roku Jeometra, Ignacy Zwierzchowski, z polecenia „Kom. dobrego porządku”, odbywa pomiar wszystkich placów, ogrodów i posesij. Ówczesna powierzchnia miasta wynosiła 496,810 pretów kwadratowych.

Przyczynę tak oplakanego stanu miasta, pomimo poprzedzającego świetnego dlań okresu w czasie sejmów (1438—1567 r.) i pomimo 200 letniego z górą istnienia w niem (1578 r.—1792) Trybunału koronnego, szukać należy w ciągłych wojnach, strasznych pożogach (1544, 1615, 1648, 1731 i 1786), jak również w nadaniu mieszczanom mnóstwa przywilejów, powstrzymujących napływ do miasta świeżych żywności. W roku 1791 odbywają się ostatnie sądy Ziemskie w Piotrkowie, w 1792 ostatnie posiedzenie Trybunału. W r. 1793 zaprowadzenie Rejencji i Kamery Pruskiej, lecz w 1798 r., z przyczyny bliskości granicy austriackiej, Rejencja i Kamera przeniesione do Kalisza; współcześnie król Pruski zapewnia, że w inny sposób wynagrodzi straty, jakie miasto poniosło przez takie przeniesienie. W r. 1807, z rozkazu Kom. Rządowej, wprowadzono tu sąd Ziemiański, który istniał tylko do 1 Maja 1808 r. W r. 1816 ustanowiono w Piotrkowie „Obwód” dla powiatów Piotrkowskiego i Radomskiego. W r. 1821 ludność miasta wynosi 4130 osób. W r. 1827 przeniesiono Szkołę Wojewódzką z Kalisza do Piotrkowa. W r. 1842 rozpoczęto budowę kolei Żel. W.-W., a w r. 1846 otwarto już stację kl. I-jej i przebrukowano niemal całe miasto. Od tej chwili zaczyna się nowa po-

myslniejsza doba dla miasta. W r. 1850 ludność miasta już dosięga 9,000 osób; w 1859 r.—11,159. W 1865 r., przed pożarem, znajdowało się 501 domów i 11,410 mieszkańców. W r. 1867 w chwili wprowadzenia Władz gubernjalnych, 11,810 mieszkańców. W r. 1871, w dniu 1-go spisu jednolitego, —16,945 m., a w r. 1882, w dniu 2-go spisu jednolitego, znajdujemy już 23,046 m. Z podanych wykazów przekonywamy się, że w przeciągu 100 lat ludność miasta Piotrkowa powiększyła się 17 razy.

Z porównania ludności w r. 1867 (wprowadzenie Władz gubernjalnych) z obecną liczbą mieszkańców, przekonywamy się, że w ciągu ostatnich lat 15-tu, ludność Piotrkowa *podwoiła się*. Z powyższego wypadka, że szybki wzrost ludności naszego miasta pochodzi nie od przewyżki urodzeń nad wypadkami śmierci, lecz, głównie, z powodu *zewnątrznego* napływu ludności, spowodowanego wyniesieniem Piotrkowa na stopień miasta gubernjalnego.

Tylko przeszłość w porównaniu z teraźniejszością może służyć miarą przyszłości. Przeszłość zaś naszego grodu, jak i stan jego obecny wskazują, że pierwszorzędnym handlowym, lub przemysłowym punktem Piotrków być nie może, z przyczyny naturalnych topograficznych przeszkód. Po raz drugi w dziejach naszego miasta, dający się dostrzedz, względny jego dobrobyt wynika jedynie ze skoncentrowania w Piotrkowie Władz i Zarządów. Nie ulega wątpliwości, że zwinięcie, lub przeniesienie, obecnie istniejących w Piotrkowie, Władz gubernjalnych byłoby klęską dla miasta dotkliwszą od tej, jaka bezpośrednio nastąpiła po zniesieniu Trybunału Koronnego; gdyż naówczas setki zaledwie ludności zwichnęły swój byt materialny, w obecnej zaś chwili ostateczna ruina musiałaby dotknąć tysiące osób, losy których, wprost lub pośrednio, zależą od prawidłowego rozwoju naszego miasta.

VI). Podział ludności.

Tabl. F, (patrz dodatek) we wszystkich jej szczegółach wskazuje *ogólne*, właściwe każdemu człowiekowi, *charakterystyczne cechy ludności miasta Piotrkowa*, podzielonej na grupy wyznaniowe, w imię tego przekonania, że wyznanie wespół z mową, używaną w stosunkach rodzinnych, może służyć za najlepszą skalę do obliczenia przedstawicieli tej lub innej narodowości.

Wpatrując się w *Tab. F. I. „Ogólna liczba ludności”* przekonujemy się, że, pomijając przewyżkę (w porównaniu z r. 1871), we wszystkich bez wyjątku grupach ludności, stosunki liczebne przedstawicieli rozmaitych narodowości do ogólnej liczby *stalej* ludności o wiele się różnią od stosunków podobnego rodzaju, otrzymanych z poprzedzającego spisu jednodniowego. A mianowicie: *katolików* podług 1-go spisu liczyliśmy 53,3% ogółu mieszkańców, obecnie znajdujemy ich 57%, t. j., nastąpiło powiększenie o 3,7%. We wszystkich pozostałych grupach ludności znajdujemy zmniejszenie: wśród *prawosławnych*, zaledwie dające się zauważyć, z 3,4% do 3,3%, wśród *ewangelików* z 4,3% do 3,3%, i wśród *starozakonnych* z 38,9 do 36,4%. Liczba wszystkich *kobiet* w mieście o 8% jest większą od liczby *mężczyzn*; a podobny stosunek znajdujemy we wszystkich grupach (z wyjątkiem *prawosławnych*, wśród których płeć męzka liczebnie przewyższa płeć żeńską). Przytoczone zjawisko najzupełniej się zgadza z wynikami statystycznymi, wskazującymi, że podobny stosunek między liczbami jednostek obojga płci stale się powtarza nie tylko w miastach, lecz i w całych państwach, z wyjątkiem *Włoch* i *Stanów Zjednoczonych*.

W *Tab. F. II „Podług wieku”* widzimy, że w Piotrkowie *chłopców* od 0—5 lat znajduje się więcej niż *dziewcząt*; lecz w

następnym okresie wieku liczba dziewcząt przewyższa już liczbę chłopców i ta przewyżka, co do liczby kobiet, trwa we wszystkich następnych okresach wieku z wyjątkiem okresu od lat 10—15, w którym chłopców znajdujemy nieco więcej niż dziewcząt (prawdopodobnie z przyczyny napływu znacznej liczby młodzieży, uczęszczającej do szkół i pracującej w zakładach rzemieślniczych); oprócz tego, w okresie od lat 40—50 spostrzegamy taki sam stosunek.

Nader charakterystyczną przewyżką liczby kobiet, w stosunku do mężczyzn w okresie od 20—25 lat, dającą się spostrzedz wśród ludności katolickiej, najprawdopodobniej objaśnić można poważną liczbą, tak zwanej „służby kobiecej”, rekrutującej się przeważnie z włościanek, pochodzących z okolic miasta.

Wiek od 0—5 lat posiada najwięcej przedstawicieli, gdyż 15.2% ogółu stałej ludności. Liczba jednostek każdego po szczególe z 3-ch następnych okresów wieku, od 5—10—15—20 lat, wynosi prawie bez zmiany 11% ludności. W wieku od 20—25 lat, a głównie od 25—30 lat spostrzegamy trudne do wyjaśnienia zmniejszenie — do 8.9%; w następnym zaś okresie wieku od 30—40 lat procent przedstawicieli znowu znacznie się powiększa i dochodzi do 12.2%, począwszy zaś od tego kulminacyjnego, punktu w następnych okresach, prawie w jednakowym stosunku ludność się zmniejsza.

Nadto, porównanie odpowiednich faktów, otrzymanych z obudwóch spisów jednodniowych, upoważnia do wniosku, że: stosunki liczebne przedstawicieli rozmaitych okresów wieku do ogółu mieszkańców, bez względu na znaczny obecnie przyrost ludności, prawie *nie uległy zmianie*; co poniekąd służy dowodem pewnej prawidłowości, jaka w obec obfitszego materiału porównawczego może w przyszłości doprowadzić badacza do pouczających wniosków.

Badania statystyczne ludności 14 Państw (Vappäus) wykazały, że liczba mieszkańców, w okresie 0—15 lat powinna wynosić więcej jak $\frac{1}{3}$ całej ludności, od 15—20 prawie $\frac{1}{10}$ ogólnej liczby ludności, od 20—60 wynosi prawie $\frac{1}{2}$ ludności, od 60—70 nie więcej nad $\frac{1}{20}$, a na wiek zgrzybiałej starości przypada prawie $\frac{1}{40}$ ogólnej ludności. U nas, w Piotrkowie, jak to *Tab. F. II* wskazuje, na okres wieku od 0—15 lat wypada cokolwiek więcej niż $\frac{1}{3}$, a mianowicie 38%, od 15—20 cokolwiek więcej niż $\frac{1}{10}$, a mianowicie 11.2%, na okres od 20—60 lat trochę mniej od wskazanej normy, a mianowicie 45%; nakoniec, na 2 ostatnie okresy od 60—100 wypada u nas 4%, wówczas, gdy podług podanej wyżej normy procent tych 2 okresów winien wynosić więcej jak 7%.

Osób w wieku od 60—75—100 znaleziono 4% ogólnej ludności. W liczbie starców od 75—100 lat *prawosławni* nie mają ani jednego przedstawiciela; *ewangelicy* po jednym dla każdej płci; wśród *katolików* i *starozakonnych* znajdujemy 128 osób, w liczbie których mężczyzn o 20% więcej aniżeli kobiet. Osób przeszło 100 lat mających znaleziono w dniu 2-go spisu 2, obydwie płci męskiej.

Tab. F. III. „Podług miejsca urodzenia” wskazuje, że ludność krajowa zajmuje w ogólnej liczbie mieszkańców Piotrkowa przeważne miejsce, gdyż 95%; w téj liczbie urodzonych w Piotrkowie podano 51.7%, winnych miejscowościach Królestwa 43.7%, przesiedlonych z Cesarstwa 2.9%, z zagranicy 1.4% ogólnej ludności miasta. W liczbie urodzonych w *Piotrkowie*: kobiety przewyższają o 1.3% liczbę tamże urodzonych mężczyzn. W liczbie urodzonych w *Królestwie*: o 4.1% spotykamy więcej kobiet (służące i dość poważna liczba wdów). Z pomiędzy przesiedlonych z *Cesarstwa* spotykamy 1 kobietę na 2 mężczyzn. Podobny stosunek zauważyć się daje i w szeregu osób urodzonych zagranicą.

Tab. F. IV. „*Język używany w stosunkach rodzinnych*”.

Co się dotyczy mowy, używanej w stosunkach rodzinnych, pierwsze miejsce zajmuje *język polski*, którym posilkuje się 62.4% całej ludności, a w tej liczbie kobiet o 4% więcej niż mężczyzn. Tenże sam język służy do wymiany myśli w życiu codziennem i przy ognisku domowem u 77 prawosławnych, t. j. 11% ogółu ludności prawosławnej, 411 ewangelików, czyli 66% ludności odpowiedniego wyznania i 659 starozakonnych, t. j. 9% ogółu mieszkańców wyznania mojżeszowego; przeważnie zaś wśród tych starozakonnych, którzy otrzymali wykształcenie w publicznych zakładach naukowych. Język *rossyjski* ma przedstawicieli w liczbie 636 osób, czyli 3.3% ogółu mieszkańców, w tej liczbie kobiet 2 razy mniej od mężczyzn. Oprócz prawosławnych języka rossyjskiego używa w stosunkach domowych 24 katolików, 23 ewangelików, 3 starozakonnych i 3 mahometanów.

Żydowskiego żargonu używa $\frac{1}{3}$ część całkowitej miejscowej ludności. Wreszcie, języka *cudzoziemskiego*, szczególnie *nemieckiego*, używa 313 osób, t. j. 1,5% wszystkich mieszkańców, w liczbie których prawosławnych 2, katolików 52, ewangelików 236 i starozakonnych 23.

Niezgodność pomiędzy językiem i wyznaniem, z wyjątkiem grupy starozakonnych, zauważono po większej części pośród rodzin, pochodzących z małżeństw mieszanych; 3 razy zaś większy procent katoliczek, mówiących cudzoziemskim językiem, w stosunku do mężczyzn tegoż wyznania, da się objaśnić obecnością w mieście pewnej liczby bon i guwernantek, przybyłych z zagranicy.

Tabl. F—V. „*Stosunki rodzinne*”. Tak zwany *stan wolny* (t. j. bezżenni i niezamężne) zajmują w ogólnej liczbie ludności

miejskiej pierwsze miejsce, stanowiąc 58% wszystkich mieszkańców. W całej massie ludności przewyżka niezamężnych kobiet względnie do mężczyzn bezzennych jest nieznaczna, zaledwie 1%, lecz w oddzielnych grupach zauważyć można daleko bardziej uderzające kontrasty, mianowicie: u prawosławnych—mężczyzn *wolnych* dwa razy więcej niż takichże kobiet, u katolików zaś naodwrot, kobiet więcej prawie o 7%; u ewangelików słaba przewyżka po stronie kobiet; podobny stosunek i u starozakonnych. Pozostających w związkach *małżeńskich* ogółem w mieście—36%, a podług płci stan ten rozdziela się nadzwyczaj prawidłowo: 18.1% mężczyzn i 18% kobiet. Badając oddzielne grupy ludności (oprócz prawosławnych) należałoby spodziewać się, że liczba zamężnych kobiet przewyższy liczbę żonatych mężczyzn, i rzeczywiście, otrzymalibyśmy ów przewidywany rezultat, gdyby nie anormalny stosunek pośród ludności prawosławnej, wskazujący liczbę żonatych mężczyzn prawie 2 razy większą od liczby zamężnych kobiet. Fakt powyższy można objaśnić chyba tylko w ten sposób, że wielu prawosławnych, szczególnie niższych stopni, urzędujących w Piotrkowie, zostawiło swe żony w rodzinnych stronach.

Wszystkich *wdowców* w mieście 178, *wdów* zaś 806; zkaąd wynika, iż stan ten zajmuje w ogólnej massie ludności dość wybitne miejsce, stanowiąc 5 procent, z ogromną 4-ro krotną przewyżką po stronie płci żeńskiej. Powyższy stosunek można znów zauważyć we wszystkich pozycjach ludności, wyjąwszy prawosławnych, pośród których wdowców prawie 2 razy więcej aniżeli wdów.

Co się tyczy wielce charakterystycznej liczebnej przewyżki wdów względnie do wdowców, to zjawisko podobne zauważyć można we wszystkich miastach, które służą za schronienie dla wdów, poszukujących środków utrzymania

lub spokojnego bez trosk życia. Wreszcie, w czasie spisu zanotowano 83 osób, które podały jako zostające w prawnej, lub faktycznej *seperacji*.

Kończąc rozbiór *Tab. F—V*, postaramy się dać chociaż *przybliżone* pojęcie o liczbie kandydatów i kandydatek do stanu małżeńskiego, zamieszkałych w Piotrkowie. Odpowiednie dane, dotyczące powyższej kwestji znajdujemy w tej że *Tabl. F—V*, a mianowicie: wszystkich bezżennych mężczyzn wśród stałej ludności—5777; odjąwszy od powyższej liczby 4958 osób płci męskiej, liczących mniej niż 20 lat wieku, znajdziemy, że wszystkich *kawalerów* w mieście—819. Wszystkich niezamężnych kobiet—5966, a po odjęciu 4999 osób tej że płci, które niedoszły jeszcze 20 lat wieku, otrzymamy 967 *panien* nie młodszych od lat 20. Zestawienie dwóch powyższych liczb nie wykazałoby jeszcze rażącego stosunku; lecz jeśli zwrócimy uwagę na tę okoliczność, że pomiędzy ludnością starozakonną, poczynawszy od 15, a nawet 14 lat, w innych zaś gruppach ludności od 18 lub 17, panny mogą już wychodzić i wychodzą za mąż, wtedy rezultat naszych obliczeń stanie się więcej prawdopodobnym, jeżeli do poprzednio znalezionej liczby 967 dodamy przynajmniej połowę, t. j. 600, panien z grupy od 15 do 20 lat, a oprócz tego 400, t. j. około połowy wszystkich wdów. Wówczas przekonamy się, że w *przybliżeniu* na 2000 kobiet, mogących wstąpić w związki małżeńskie znajduje się około 800 bezżennych mężczyzn, t. j. 1 mężczyzna na 2½ kobiet. Nie ulega wątpliwości że otrzymany powyżej stostunek jest anormalnym. Najwięcej prawdopodobieństwa wyjścia za mąż znajdujemy pomiędzy kobietami prawosławnej ludności (44 panien na 100 przeszło kawalerów; najmniejsze zaś prawdopodobieństwo pod tym względem istnieje dla katoliczek (107 panien na 60 kawalerów).

VII. Oświata

Tabl. F—VI zawiera materiał dla oceny stopnia oświaty i dążenia ku niej miejscowej ludności.

W rubrykach, oznaczonych tytułem „otrzymali wykształcenie” spostrzegamy, że osób, które ukończyły różne wyższe zakłady naukowe, znaleziono 0,8%, t. j. 1 na 125 mężczyzn; stosunek wyśmienity; podług oddzielnych grup tak się on rozkłada: u prawosławnych 1 na 17 m., u katolików 1 na 50 m., u ewangelików 1 na 20, u starozakonnych 1 na 400 m.

Osób, które otrzymały wykształcenie w średnich zakładach naukowych—8.2%, a mianowicie 8.0% mężczyzn, 8.5% kobiet (*)

We wszystkich oddzielnych grupach również znajdujemy więcej kobiet ze średnim ukształceniem niż mężczyzn; wyjątek stanowi ludność prawosławna, wśród której mężczyzn ze średnim ukształceniem o $\frac{1}{3}$ więcej, od kobiet. Największą pod tym względem różnicę znajdujemy u starozakonnych, wśród których kobiet, które ukończyły kurs średnich zakładów naukowych 3 razy więcej niż mężczyzn.

Osób, które pobierały naukę w *elementarnych* szkołach, znajdujemy 14%, w tej liczbie mężczyzn 16.3%, kobiet zaś tylko 11.7%. Podobną przewyżkę po stronie mężczyzn dostrzedz można we wszystkich grupach, z wyjątkiem ewangelików, z pośród których mężczyzn w szkołach elementarnych kształciło się trochę mniej niż kobiet.

Tak zwane *wychowane domowe* (w rozmaitych stopniach) otrzymało 5.6% całej ludności; przyczem, jak to da się zauważyć we wszystkich grupach, w domu przeważnie kształciły się

(*) Na 100 osób *odpowiedniej płci*. Podobne stosunki powtarzać się będą na wszystkich wykazach rozdziału VII-go.

kobiety. W *chederach* uczyło się z górą 2000 starozakonnych, a w tej liczbie kobiet dwa razy mniej niż mężczyzn. Powyżej przytoczone wywody dają nam, że tak powiemy, obraz przeszłości.

W *obecnej chwili uczy się*: w różnych *wyższych* zakładach naukowych 24 młodych ludzi, t. j. na 400 mężczyzn stałej ludności— 1 kształci się w wyższym naukowym zakładzie.

W *średnich* zakładach *obecnie* pobiera naukę 4.3%, w tej liczbie 5.7% chłopców i tylko 2.9% dziewcząt. (Do średnich zakładów naukowych zaliczono: gimnazjum, progimnazjum i 3 prywatne szkoły, nie włączając klas przygotowawczych).

W *elementarnych* szkołach uczy się tylko 3.5%, w tej liczbie chłopców 3.1% dziewcząt zaś 3.9%.

Podobny stosunek da się zauważyć pomiędzy uczącymi się *obecnie w domu*, mianowicie: chłopców 2.1%, dziewcząt 2.9%, razem 2.5%. Nadto, 4.3% ogółu mieszkańców starozakonnych (prawie 700 chłopców i 200 dziewcząt) uczęszcza do 28 *chederów*, znalezionych w dniu spisu.

Zaznaczywszy otrzymane ze spisu, a przytoczone powyżej fakty, postaramy się rozwiązać ważne w wysokim stopniu pytanie: jakie, w ogóle, postępy uczyniła oświata w m. Piotrkowie w ubiegłym 10-ciu letnim okresie czasu? Odpowiedzi na postawioną kwestję poszukamy w zestawieniu danych, zawartych w odpowiednich rezultatach 2-ch jednolitych spisów. (Na nieszczęście, wiadomości, dostarczone przez 1-wszy spis jednolity, nie zawierały wszystkich danych, jakie otrzymano podczas 2-go spisu, którego „szematy” były bardziej wielostronne; większa jednak część luk pierwszego szematu dała się zapełnić wiadomościami, zawartymi w „Rezultatach pierwszego spisu jednolitego,” w dziale: „Umysłowa działalność mieszkańców m. Piotrkowa”)

Dla rozwiązania postawionego powyżej pytania posłuży następująca

Tablica porównawcza.

	W dniu spisu znaleziono, w %	w 1871 r.			w 1882 r.			Zestawienie w %		
		mężcz.	kobiet	razem	mężcz.	kobiet	razem	mężcz.	kobiet	razem
kształcili się	W wyższych zakładach naukowych	1.6	—	0.8	1.6	—	0.8	0	0	0
	— średnich . .	8.6	7.7	8.2	8.0	8.5	8.2	+4.6	+6.9	+5.6
	— w domu . .				5.2	6.1	5.6			
	— w element.	26.8	20.8	23.8	16.3	11.7	14.0	+3.1	-2.7	+0.2
	— chederach .				13.6	6.4	10.0			
obecnie kształcą się	W wyższych zakładach naukowych	4.5	1.7	3.1	0.2	—	0.1	—	—	—
	— średnich . .				5.7	2.9	4.3	+1.4	+1.2	+1.3
	— w domu . .	1.3	5.3	3.3	2.1	2.9	2.5	+0.8	-2.4	-0.8
	— w element.	3.2	1.3	2.3	3.1	3.9	3.5	+0.1	+2.6	+1.2
	— chederach .	5.5	0.7	3.1	6.9	1.8	4.3	+1.4	+1.1	+1.2
Ogółem										
umiejących czytać i pisać . .	51	38	45	63	44	53	+12	+6	+8	
nieumiejących czytać	49	62	55	37	56	47	-12	-6	-8	

W ostatniej rubryce widzimy, iż liczba umiejących czytać i pisać wśród ludności miejscowej dość znacznie wzrosła, w ubiegłym perjodzie 10 letnim. W 1871 r. na każde 100 osób ludności, t. z. *piśmiennych* było 45 osób, obecnie zaś mamy ich 53. Na 100 mężczyzn umiejących czytać i pisać było 51, teraz zaś jest 63, a na 100 kobiet—było 38, w obecnej chwili znajdujemy ich 44.

Zadawalający wynik poprzednich roztrząsań osłabia po części ta okoliczność, że do piśmiennych zaliczono również i tych, którzy się uczyli i obecnie się uczą jedynie po hebrajsku; razem, przeszło 14% ogólnej ludności. Lecz jeżeli się zgodzimy, że w *chederach*, t. j. w szkołach, znajdujących się po za obrębem wszelkiej kontroli, nie udzielają dzieciom żadnych naukowych wiadomości, a przeciwnie zaszczepiają ciemny fanatyzm i nie normalny pogląd na życie i obowiązki społeczne, jakim, z małymi wyjątkami, odznacza się ogólna massa ludności żydowskiej, wówczas umiejętności czytania po hebrajsku nie nazwiemy kluczem do rzeczywistego ukształcenia. Odejmując od 53% osób piśmiennych—14% umięających czytać i pisać tylko po hebrajsku, rzeczywisty procent piśmienności zniży się do 39%.

W całym Królestwie Polskiem procent umięających czytać i pisać tak się przedstawia: umięających czytać i pisać—15 na 100 mężczyzn; ze średnim ukształceniem—7 na 1000 mężczyzn; z wyższem 1 na 5000 m. W Warszawie, na 100 mężczyzn—umięających czytać i pisać 44 (nie licząc umięających czytać tylko po hebrajsku).

Podług oddzielnych grup ludności „najniższy stopień ukształcenia” układa się w następnym malejącym porządku: na 100 osób odpowiedniej płci i wyznania znajdujemy: ewangelików mężczyzn 74, prawosławnych mężczyzn 73, kobiet ewangeliczek 70, kobiet prawosławnych 67, mężczyzn katolików 53, kobiet katoliczek 44, mężczyzn starozakonnych 21, kobiet starozakonnych 18 (umięających czytać nie tylko po hebrajsku, lecz i w innym jeszcze języku).

Co się tyczy umiejętności czytania po hebrajsku, to jest ona niezbędną własnością prawie wszystkich mężczyzn izraelitów. I rzeczywiście, wszystkich starozakonnych mężczyzn, (*Tablica F—VI*) nie umięających czytać po hebrajsku jest 762, lecz w tej liczbie mieści się 688 chłopców od

0—5 lat; kobiet zaś izraelitek, nie umiejących czytać po hebrajsku—2204, a w tej liczbie 629 dziewcząt od 0 — 5 lat; a zatem 1576 jednostek, t. j. prawie połowa wszystkich izraelitek nie umie czytać po hebrajsku.

Przypatrując się pilniej „porównawczej tablicy”, zauważymy, że przyrost procentu umiejących czytać w ogóle ludności nie nastąpił w skutek odpowiedniego powiększenia się procentu każdego z oddzielnych stopni ukształcenia. W rubrykach, zatytułowanych „zestawienie” trzy razy znajdujemy niższą procentu przedstawicieli pewnego stopnia ukształcenia, a mianowicie:

1) procent kobiet, uczących się w elementarnych szkołach i chederach, zmniejszył się o 2.7.

2) procent dziewcząt, kształcących się w obecnej chwili w domu zmniejszył się o 2.4 i wreszcie 3) procent chłopców, uczeszczaćcych obecnie do szkół elementarnych, jest o 0.1% mniejszy od procentu, wyprowadzonego z spisu 1871 r. W pozostałych kategorjach spostrzegamy zwyżkę procentu, częstokrać dość znaczną. (patrz Tab. porówn.)

Badanie *porównawczej tablicy* prowadzi do następných prawdopodobnych wniosków:

1) Procent osób, które otrzymały wykształcenie w *wyższych zakładach naukowych* nie zmienił się w ciągu ostatnich lat 10. Prawda, że absolutna liczba takich osób (w porównaniu z 1871 r.) znacznie urosła (z 128 na 164), lecz stosunek jej do ogólnej masy ludności pozostał bez zmiany. Jednostki z wyższem wykształceniem, jak i przed 10-ciu laty, spotykamy przeważnie wśród ciała pedagogicznego medyków, prawników, duchownych, wyższych urzędników wojskowych i cywilnych. Pomnożenie w ostatnich latach liczby rządowych instytucij pociągnęło za sobą zwiększenie liczebne przedstawicieli wyższego wykształcenia; działalność wspomnianých osób sprowadza się, przeważnie, do wypełnia-

nia specjalnych obowiązków. Przedstawicielei tak zwanych *wyzwolonych professij* w mieście nie masz. Nadto, wyższe wykształcenie nie przeniknęło jeszcze do klass przemysłowych i handlowych miejscowej ludności. Ztąd, łatwe do przewidzenia następstwo: przypuściwszy zniesienie, istniejących w mieście naszym, rządowych instytucji, nieodwołalnie, oprócz materialnego kryzysu, nastąpiłoby musiał niezem nie wynagrodzony upadek umysłowego kapitału, stanowiącego obecny dorobek duchowy miejscowej ludności.

2) Liczba osób, które otrzymały wykształcenie w *średnich* zakładach naukowych (do tejże kategorii z powodu niedokładności „szematu” pierwszego spisu zaliczona i domowa edukacja) zwiększyła się o 5%. Należyte zestawienie odpowiednich rezultatów obu spisów wykazuje u nas nie małą dążność do nabywania średniego wykształcenia, szczególnie u kobiet (6,9% u mężczyzn tylko 4,9%). Zauważone powiększenie, więcej niż prawdopodobnie, objaśnić się daje nie tylko przesiedleniem do miasta osób ze średnim wykształceniem, związanych jakimkolwiek bądź sposobem z nadanemi Piotrkowowi rządowemi instytucjami, lecz przeważnie—tym niezaprzeczonem faktem, iż wśród miejscowej, więcej oświeconej, ludności ostatecznie już ugruntowało się zupełnie racjonalne przekonanie, że w ciężkiej i wyczerpującej walce o byt najpewniejszym, na zawsze, orężem zostanie nauka i praca. Ztąd też, wszyscy wykształceni przedstawiciele rodzin nie szczędzą ostatnich, często nader skromnych środków, aby dzieciom swoim dać odpowiednie wykształcenie, a tem samem zapewnić im lepszą przyszłość. W obecnej chwili, do rzadkich np. wyjątków zaliczyć można dziewczę, z oświecenijszej klasy miejscowej ludności, nie usiłującą przełamać wszelkich przeszkód, celem zdobycia patentu nauczycielskiego, który, w ostatecznym razie, daje jej choć słabą gwarancją niezależnego bytu. Nadto, pewne

przywileje w czasie pełnieniu służby wojskowej, zależne od stopnia wykształcenia, okazały również swój wpływ dodatni, na podniesienie ogólnego poziomu oświaty (co szczególnie zauważono wśród starozakonnych).

3) Wyprowadzenie, mniej lub więcej pewnego, wniosku z uderzających kontrastem procentów osób płci obojga, które otrzymały wykształcenie *w elementarnych szkołach i chederach* (męż. + 3.1, kob.—2.7) nadzwyczaj jest trudne i wątpliwe, głównie z powodu braku niezbędnego w tym celu materiału; w „szemacie”, bowiem, z pierwszego spisu—osoby, kształjące się w elementarnych szkołach i chederach zaliczono do jednej kategorii, gdy tymczasem szemat drugiego spisu rozgraniczył oba te źródła wykształcenia. Ostateczny wszakże rezultat okazuje nader słabą, o 0.2%, zwyżkę przedstawicieli tego najniższego stopnia wykształcenia.

Co się tyczy *obecnie się uczących*, to (oprócz pobierających naukę w wyższych zakładach naukowych, o których nie ma wzmianki w szemacie 1-go spisu) procenta otrzymane z 1871 r. i 1882 znacznie się różnią od siebie, a mianowicie: 1) procent kształcących się w średnich zakładach naukowych zwiększył się w ogóle o 1.3%, w szczególności zaś: w męzkich zakładach o 1.4%, a w żeńskich o 1.2%; 2) procent kształcących się *w domu* zmniejszył się ogółem o 0.8%, w szczególności zaś uderzają nas wybitne kontrasty, mianowicie: chłopców obecnie uczących się w domu o 0.8% więcej niż w 1871 r., dziewcząt zaś o 2.4% mniej jak przed 10 laty. Przytoczona różnica wypływają, podług wszelkiego prawdopodobieństwa, z następujących przyczyn: męskie rządowe zakłady naukowe zapewniają uczącym się pewne ulgi w pełnieniu powinności wojskowej i nadają im inne jeszcze przywileje, co—w połączeniu ze *względnie* tanią opłatą za naukę, skłania młodzież do zapełniania wzmiankowanych zakładów naukowych; do szkół zaś prywatnych dostają się tylko ci,

którzy dla jakichbądź powodów znaleźć miejsca w gimnazjum nie mogą. Ograniczenie liczby uczących się, w istniejącym w mieście rządowym średnim naukowym zakładzie, t. j. gimnazjum, wywołało bardziej skrupulatny wybór kandydatów na wolne miejsca; ostatnia okoliczność stała się pobudką do więcej gruntownego przygotowania chłopców w domu, trwającego nieraz lat kilka, albowiem bez tej pracy domowej o przyjęciu ucznia do gimnazjum myśleć nie można. Prawdopodobnie, wskutek ciągle wzrastającej dążności mieszkańców do kształcenia się, procent uczących się w domu, z roku na rok, powiększać się będzie, dopóki nie nastąpi, odpowiednio do potrzeb ludności, otwarcie nowych szkół rządowych i prywatnych, lub też, dopóki nie rozszerzy się pole działalności dotąd istniejących.

W lepszych warunkach względnie do środków naukowych znajdują się *dziewczeta*. Prócz rządowego progimnazjum (wkrótce gimnazjum) w mieście znajdują się 2 pensje prywatne z kursem 4-ro klasowym i kilka szkół niższych, rządowych i prywatnych. Liczba uczących się we wszystkich tych zakładach naukowych nie jest ograniczoną, przywileje nie grają tam żadnej roli; wybór zaś tej lub owej szkoły zależy jedynie od dobroci wykładu, lub od wysokości opłaty szkolnej, która nie może być zbyt wielką, wobec istnienia kilku zakładów z jednakowym programem. Nie więc dziwnego, że rodzice wolą posłać córki swe do szkoły, aniżeli ponosić, często nadmierne wydatki na nauczycieli domowych. W przytoczonych powyżej okolicznościach kryje się, prawdopodobnie, rzeczywista przyczyna wykazanego zmniejszenia liczby dziewcząt, otrzymujących domowe wykształcenie, jakie w ogóle kosztuje drogo, a zatem dostępnem jest dla bardziej tylko zamożnej klasy miejscowej ludności.

Przytoczone tylko co względy w znacznej części tłómaczą nową nieodpowiedność w podziale, podług płci, procentów

uczących się w *elementarnych* szkołach, w porównaniu z r. 1871. Z „porównawczej tablicy” wypada, że chociaż ogólna liczba uczących się w elementarnych szkołach podniosła się o 1.2%, jednakże odpowiedni procent chłopców spadł o 0.1%, a dziewcząt wzrósł o 2.6%. Tak znaczne powiększenie liczby dziewcząt, uczących się w szkołach elementarnych (wraz z klasą wstępną progimnazjum i szkół prywatnych) objaśnić się daje temiż motywami, jakie przytoczone były powyżej, w celu wytłomaczenia zmniejszonego procentu dziewcząt, kształcących się w domu.

Przyczyna wielce smutnego, choć nieznacznego, zniżenia się procentu chłopców, uczęszczających do szkół *elementarnych*, wyjaśni się, gdy zestawimy następujące dane. W 1871 r., oprócz wstępnych klas gimnazjum i szkoły prywatnej, istniały jeszcze szkoły miejskie elementarne: prawosławna, katolicka, ewangelicka i żydowska. W pierwszych pobierano „*wpisowe*” w 4 następnych nauka była bezpłatną. Obecnie szkoła ewangelicka zamknięta (czasowo), a szkoła początkowa dla dzieci katolickich zamieniona na 2-u klasową miejską szkołę „*Aleksandryjską*”, a zatem obecnie, pomimo znacznego przyrostu ludności, ubyła jedna szkoła. Nadto, od wstępujących do szkoły Aleksandryjskiej pobiera się opłata; zkad bezpłatnymi pozostają tylko szkoły: prawosławna i żydowska, w których uczą się wyłącznie dzieci z dwóch wymienionych grup miejscowej ludności. Nakoniec, do szkoły Aleksandryjskiej (przynajmniej w roku bieżącym) przyjmują tylko dzieci, które miały już możność nabyć, gdziekolwiek, początki nauk, jakie winna im dostarczyć szkoła elementarna. Tymczasem, większość obywateli przedmieścian, a co najważniejsza, prawie cała masa robotniczej ludności, jako niepiśmienna i uboga, nie jest w stanie nauczyć dzieci czytać i pisać, ani zapewnić im odpowiedniej pomocy nauczycielskiej. Wobec takich warunków, dobrze pomy-

ślany, plan wykładu w szkołach miejskich traci całą swą wartość w zastosowaniu do naszego miasta. Dostęp do naszej szkoły miejskiej mają tylko dzieci zamożnych mieszczan; po 1-e dla tego, że dla zaliczenia chłopca w poczet uczniów trzeba, jak to już wspomniano, ponosić kosztu przygotowania do egzaminu; po 2-e, dlatego, iż większość uczących się winna składać kilkorublowy *wpis szkolny*. Ztąd, rodziny ubogie, częstokroć wobec najlepszych chęci, muszą się wyrzec zamiaru kształcenia swych dzieci. Niema wątpliwości, że najpewniejszym środkiem usunięcia wskazanych anormalnych warunków byłoby: a) rozszerzenie szkoły miejskiej o tyle, ażeby wstęp do niej miały dzieci, nie posiadające nawet elementów nauki, lub też b) — zastąpienie, istniejących dotąd, szkół dla specjalnych narodowości jedną (lub dwiema w różnych częściach miasta) tak zwaną, *ogólną* szkołą, w której nauka byłaby bezpłatną i dostępną dla każdego bez wyjątku chłopca. Tych, którzyby ukończyli zadawalniająco kurs nauk w *ogólnej* szkole, należałoby dopuszczać bez przeszkody do szkoły miejskiej, w starszych oddziałach której wypadałoby (w przyszłości) wprowadzić praktyczną nauką najpotrzebniejszych rzemiosł. Przy zachowaniu przytoczonych warunków, szkoła Aleksandryjska mogłaby rzeczywiście wyświadczyć wielkie usługi biedniejszej klasie miejscowej ludności.

Oprócz tego, wielkiem dobrodziejstwem byłoby doprowadzenie do skutku rozporządzeń rządowych, zostających, po dziś dzień, martwą prawie literą, a dotyczących poselania *wszystkich bez wyjątku* terminatorów do szkoły rzemieślniczo-niedzielnej; nie mówiąc już o tem, że najpotężniejszą dźwignią oświaty ludowej byłoby *obowiązkowe i bezpłatne* poselanie dzieci do szkół elementarnych.

VIII). Zjawiska, zostające w związku z oświatą.

Niżej podajemy wiadomość o korespondencji pocztowej mieszkańców Piotrkowa i o ilości, prenumerowanych przez nich, gazet i pism periodycznych; dane te znajdują się w ścisłym związku z oświatą.

Według wykazów, dostarczonych z „gubernjalnego urzędu pocztowego” w Piotrkowie, okazuje się, że w ciągu lat 1871 i 1881.

	Wysłano.				Odebrano.			
	Korespondencji wewnętrznej.		Zagranicznej.		Korespondencji wewnętrznej		Zagranicznej.	
	1871 r.	1881 r.	1871 r.	1881 r.	1871 r.	1881 r.	1871 r.	1881 r.
Listów prywatnych:								
zwyczajnych . . .	22964	—	2326	13538	34383	48823	12936	18269
z pieniędzmi . . .	3767	6004	308	699	9028	13338	96	128
rekomendowanych	996	—	98	910	1669	10779	305	907

W wykazie powyższym nie ma danych o ilości listów zwyczajnych i rekomendowanych, wysłanych z miasta w ciągu 1881 r. Z zastawienia pozostałych rodzajów korespondencji okazuje się, że w porównaniu z rokiem 1881 korespondencja u nas wzrosła, i że jak przed 10-ciu laty, tak i obecnie, Piotrków daleko więcej listów odbiera niż wysła. W roku 1871 jeden przeciętny mieszkaniec wysłał listów 1.8, a odbierał 3.5, t. j. prawie dwa razy więcej odbierał niż wysłał. Obecnie wypada 4.2 odebranych listów na jednego mieszkańca. Przypuściwszy, że skłonność do wysyłania korespondencji pozostała bez zmiany, wypadnie, że wysłanych listów powinno być 2 razy mniej aniżeli odebranych. Przeciętny mieszkaniec Warszawy wysłał rocznie 2 listy, w Cesarstwie 0.9, we Włoszech 3, najwięcej w Anglii 26 l.

Następująca tablica pokazuje widocznie, że ilość wszystkich w ogóle gazet i pism perjodycznych, prenumerowanych przez mieszkańców m. Piotrkowa w r. 1882 jest prawie 3 razy większa, aniżeli ilość tychże publikacji, prenumerowanych w r. 1872.

Zaprenumerowano za pośrednictwem urzędu pocztowego i księgarni miejscowych.	w roku	Polskich.	Ruskich.	Niemieck.	Francuzk.	Angielsk.	Razem.
Gazet, dzienników i innych pism perjodycznych.	1872 r.	223	539	29	7	1	799
	1882 r.	306	1823	140	53	1	2323

Przed dziesięciu laty jedna publikacja wypadła na 18.5 osób ogólnej ludności miasta, obecnie zaś na 8.6 osób. Zważywszy, że wszystkie powyższe wydawnictwa prenumerują wyłącznie osoby z wyższem lub średniem wykształceniem, liczba których, łącznie z uczącymi się w odpowiednich zakładach naukowych, dochodzi do 1296, wypada, że jeden mieszkaniec miasta, z wyższem lub średniem wykształceniem prenumeruje prawie 2 (dokładniej 1.8) publikacje. Według cen katalogowych wartość powyższych pism dochodzi do sumy przeszło 15000. Według treści pierwsze miejsce między wydawnictwami zajmują gazety—prawie 48% ogólnej ich liczby, specjalne zaś dzienniki (prawne, pedagogiczne, lekarskie, techniczne i in.) prawie 16%, mody około 1%. Pomimo najszczerzych chęci, nie udało się zebrać danych, chociażby w przybliżeniu, o ilości książek sprzedanych w księgarniach miejscowych, a także—o ile mieszkańcy miasta Piotrkowa korzystali z miejscowych, niezamożnych czytelni i 2-ech bibliotek szkolnych.

Na wzór lat poprzednich, i obecnie wychodzą w Piotrkowie: dziennik urzędowy— „Piotrkowskie wiadomości gubernjalne” i czasopismo „Tydzień”.

Życie towarzyskie w m. Piotrkowie rozwinięte — słabo....

W ciągu 1881 r. miały miejsce 3 odczyty publiczne, 33 przedstawienia dramatyczne, (w tej liczbie 6 amatorskich), 3 koncerty i 5 przedstawień magicznych.

Moralność pozostaje zawsze w pewnym związku ze stopniem oświaty. Bardzo trudno zebrać dane, przedstawiające dokładne odbicie moralności danego społeczeństwa. Spis jednodniowy kwestją tą zająć się nie mógł. W braku odpowiednich danych, przedstawiamy niektóre szczegóły, poczerpnięte z wykazów miejscowego „urzędu policyjnego” i kilka znaczniejszych faktów z zakresu „dobroczywności publicznej” tutejszego społeczeństwa.

Pierwsze z nich, (choć nie zupełne, albowiem zaznaczają tylko sam charakter wykroczenia, doniosłość którego w następstwie określa odpowiednia instancja sądowa), przedstawiają *ujemną*, drugie zaś *dotrnia* stronę moralności mieszkańców m. Piotrkowa.

Według wiadomości, otrzymanych z „urzędu policyjnego” okazuje się, że w ciągu 1881 r. w m. Piotrkowie wykryto przestępstw:

	obrazy majestatu.	1
	oporu władzy.	88
	przekupienia strażników ziemskich	12
naruszenia	powinności wojskowej i ziemskiej	5
—	przepisów o zdrowiu publicznem	140
—	spokoju publicznego	92
—	moralności publicznej	59

naruszenia porządku publicznego	238
— ustawy budowlanej	43
— ustawy handlowej i przemysłowej.	22
— praw stanu	1
— ustawy o monetach.	3
— postanowień akcyjnych	60
— postanowień o lasach rządowych	1
— przepisów dozoru policyjnego i utrzymania broni	14
— przepisów ogniowych	14
ukrywania włóczęgów	7
zabójstw	5
samobójstw	1
zadano rań i okaleczeń	1
zniszczono obcej własności	8
kradzieży, oszukaństw i przyswojenia cu- dzej własności.	182

R a z e m . . . 985

Wskutek wykrycia powyższych przestępstw i wykroczeń aresztowano (§ 258 K. Kar.)—86 osób. Doniesiono urzędowi żandarmskiemu o 1 przestępstwie; resztę zaś oddano władzom sądowym i administracyjnym. W dniu spisu w miejscowem więzieniu śledezem, z mocy wyroków sądowych, pozostawało mieszkańców m. Piotrkowa: mężcz. 18 kob. 8.

Przed 10 laty, w ciągu 1871 r., w więzieniu śledezem, w Piotrkowie, pozostawało mieszkańców tutejszych:

przez dłuższy czas	26 osób
kilkanaście dni	48 osób

Oprócz tego, na wolności pod śledztwem są-
dowem, w ciągu 1871 r., pozostawało . . . 122 osób

Z tej ostatniej kategorii 29 osób było obwinionych o przestępstwa kryminalne; 88 osób wskutek wyroku sądu popraw-

nego skazano na kary pieniężne, areszt domowy i napomnienie, a 5 osób uwolniono od wszelkiej odpowiedzialności.

Dobroczynność publiczna w r. 1881 uwydatniła się w następującym zakresie:

Z ofiar dobrowolnych na korzyść biednych zebrano	598 rs. — k.
Z 5 wieczorów tańczących na tenże cel	1865 „ 21 „
Z „wystawy obrazów i starożytności”, a także z 6-ciu amatorskich przedstawień drama- tycznych, na korzyść uczącej się młodzieży i straży ogniowej	1929 „ 40 „
Z widowisk i ofiar rozmaitych, na korzyść zakładów dobroczynnych miasta	497 „ 86 „
Na korzyść osad rolnych	317 „ — „
Razem .	5207 rs. 47 k.

Dobroczynność mieszkańców m. Piotrkowa z tych że, co i powyższe, źródeł płynąca, w ciągu 1871 r. złożyła tylko sumę 2943 rs. 46½ kop., czyli prawie dwa razy mniejszą aniżeli w r. 1881.

IX. Niektóre szczególne cechy ludności.

Przeznaczenie *Tab. G.* (patrz dodatek) „*niektóre cechy szczególne mieszkańców*” określają tytuły pojedynczych jej rubryk

Rubryka pierwsza, *Tab. G.* — „*cudzoziemcy*” wskazuje na pewny związek Piotrkowa z zagranicą. Dwie następne rubryki: „*czasowo nieobecni*” i „*czasowo bawiący*”, były konieczne dla określenia *faktycznej* ludności miasta.

Wiadomości podane w 4 rubryce „*kalecy*” zebrane zostały nieudokładnie, gdyż w niektórych arkuszach spisowych wskazano tylko ogólną liczbę kalek, bez szczegółowego określenia rodzaju kalectwa. Nakoniec, rubryka „*opusz-*

„czeni” zawiera materiał przygotowawczy dla miejskiego „Towarzystwa dobroczynności”, które wkrótce ma rozpocząć swoją działalność.

X. Podział ludności podług zatrudnień.

Najwięcej przedstawiająca trudności, *klasyfikacja ludności podług rodzaju zajęć*, podczas 2-go jednodniowego spisu uwieńczoną została pomyślnym skutkiem. *Tab. H* (p. dodat.) przedstawia, w porządku alfabetycznym, podział ilościowy ludności miasta podług różnego rodzaju zatrudnień i środków utrzymania.

Przeglądając *Tab. H* znajdujemy, że 54% ogólnej masy ludności męskiej (9636) składają jednostki w pewnym stopniu produkcyjne, pozostałe 46% (w tej liczbie mieszczą się: 18% uczącej się młodzieży, dzieci, starcy, opuszczeni, kalecy i osoby, nie mające żadnego zajęcia) stanowią masę nieprodukcyjną ludności męskiej. W ogólnej liczbie kobiet znaleziono prawie 8000 osób bez ściśle określonego zajęcia; w podanej jednak liczbie (oprócz 12% uczących się dziewcząt, dzieci, kobiet w wieku podeszłym i innych jednostek nieprodukcyjnych) mieszczą się także kobiety, zajmujące się gospodarstwem domowym. Ilość tych ostatnich można określić, *w przybliżeniu*, na mocy następującego rozumowania.

Wszystkich oddzielnych lokali w mieście znajduje się 3981 w tej liczbie lokali z piecami kuchennymi znaleziono 3655; prawda, że wśród ostatnich znajduje się pewna liczba lokali, zajętych przez bezżennych; przypuściwszy jednak, że ilość lokali kawalerskich równoważy się liczbą biedniejszych lokali rodzinnych, mieszczących w sobie po 2 i więcej rodzin, możemy przyjść do wniosku, że liczba 3655 bardzo przybliżenie przedstawiać będzie ilość wszystkich rodzin, zamiesz-

kałych w Piotrkowie. W każdej rodzinie, z bardzo małym wyjątkiem, cały ciężar gospodarstwa domowego spada na kobietę—gospodynię, a więc z ogólnej liczby 8000 kobiet, które nie były zaliczone do żadnej specjalnej kategorii, należy odjąć, mniej więcej, $3\frac{1}{2}$ tysiący kobiet, zajętych wyłącznie gospodarstwem domowym; wskutek czego przyjdziemy do wniosku, że w ogólnej masie ludności żeńskiej znajduje się 59% jednostek produkcyjnych, a tylko 41% nieprodukcyjnych; co znaczy, że przeciętna kobieta w m. Piotrkowie, więcej aniżeli mężczyzna obciąża się pracą obowiązkową.

Szczegółowszy rozbiór *Tab. H.* doprowadza do wniosku, że produktywność (w stosunku do liczby jej przedstawicieli) wśród ludności męskiej, w oddzielnych grupach, przedstawia się w następującym malejącym porządku: na 100 mężczyzn ma określone zajęcie i pracę własną zdobywa środki do życia—prawosławnych 68, ewangelików 61, katolików 58, starozakonnych 47.

Podział osób podług zajęć, wymagających krótszego lub dłuższego naukowego przygotowania, przedstawiają bardzo widocznie odpowiednie liczebne dane *Tab. H.*

Ciężką fizyczną pracą zajmuje się: katolików $\frac{1}{3}$ ogólnej ludności produkcyjnej, ewangelików $\frac{1}{2}$, starozakonnych $\frac{1}{3}$ a prawosławnych $\frac{1}{5}$.

Najpoważniej liczebnie przedstawia się kategoria osób, stanowiących tak zwaną *szlachtę domową*, która łącznie ze *stróżami* dochodzi do 2070 osób, t. j. przeszło 10% ogółu stałej ludności. Trudno się na to nie zgodzić, że powyższa warstwa ludności znajduje się w wyjątkowych, bardzo niekorzystnych warunkach. *Służba domowa*, należąc głównie do ubogiej i niewykształconej klasy ludności, nie mając zapewnionej przyszłości, przyzwyczajona żyć z dnia na dzień, rzadko kiedy poddaje się przepisom moralności bezwzględnej.

Lekka, mniej więcej, praca, szkodliwe wpływy, tak zwanych, faktorów, złe przykłady życia miejskiego, moda, oto są przyczyny, które, wyłączając troskę o przyszłość, zniewalają klasę służących troszczyć się tylko o *dzisiaj*. Nadto, służący u nas, nie umiejąc stosować swoich potrzeb do produktywności własnej pracy, nie umieją oceniać należycie i pracy cudzej. Reforma w tym względzie byłaby nadzwyczaj dobroczynną. Na pierwszy raz, byłaby bardzo właściwą zamiana pośrednictwa faktorów na, odpowiednio uorganizowany przy magistracie, „*kantor najmu służby*;" dalej—zaprowadzenie *książek służbowych* i obowiązkowe składanie do kasy oszczędności, chociażby bardzo małych, kwot z pobieranej pensyi; dobroczynność zaś publiczna powinna się postarać o środki do wydawania wzorowym służącym *jednazarowych nagród, posagów, lub dożywotniej emerytury*.

Ze względów ekonomicznych najwięcej zasługuje na uwagę liczba osób, zajętych *ręcznym i fabrycznym przemysłem*, razem prawie 1600 jednostek, t. j. 8% ludności stałej. Procent bardzo znaczny, znaczniejszy aniżeli średni procent *przemysłowców* w całym Królestwie Polskiem.

Z danych statystycznych, zebranych w dwóch porożach, od 1845 — 1866 r., a następnie od 1871 — 1880 r., okazuje się, że osób zajętych przemysłem liczy się w całej masie ludności Królestwa Polskiego 3%, w tej liczbie—1.3% robotników fabrycznych i 1.7% rzemieślników (Załęski).

W szeregu rzemieślników najpierwsze u nas, co do liczby, miejsce zamują szewcy—261, krawcy i szwaczki—222, stolarze—109, brukarze—103, ślusarze — 90 osób.—Jaki jest obrót roczny wszystkich zakładów rzemieślniczych—kwestją tą spis jednolity nie zajmował się, nie licząc na pomyślnie jej załatwienie. Nie mniej jednak, z rezultatu 2 spisu jednolitego widać, że działalność rzemieślnicza tutejszej ludności miejskiej przedstawia się korzystnie, tak co do różno-

rodności rzemioł, jak i co do ilości ich przedstawicieli. *Wyroby* rękodzielnicze zaspokajają coraz więcej potrzeby miejscowe, i obecnie rzadko kiedy zachodzi potrzeba udawania się po takowe do Warszawy, jak to praktykowało się jeszcze niedawno. W tym względzie wyroby: szewskie, ślusarskie, blacharskie, najzupełniej zadość czynią potrzebom miejscowym; nawet meble, mody damskie i ubiory męskie, niedawno jeszcze przeważnie sprowadzane z Warszawy, dziś przygotowują się na miejscu. Już z powierzchownego rzutu oka na rozwój rzemioł dokładnie przekonać się można, że w ciągu 10 lat ostatnich powiększyła się znacznie liczba warsztatów rzemieślniczych, ogólny ich obrót, a także zamożność właścicieli warsztatów. Niejakie pojęcie o wartości wyrobów rękodzielniczych dać mogą jedyne, jakie są pod ręką, dane *urzędowe*, według których okazuje się, że

	Wartość narzędzi rzemieślniczych	Wartość materia- łu surowego	Wartość wyro- bów rzemieśln.
w r. 1871	13000 rs.	90000 rs.	217000 rs.
w r. 1881	23400 rs.	744000 rs.	991000 rs.

Gdyby powyższe dane były prawdziwe, w takim razie produkcja rzemioł powiększyłaby się, w ciągu 10 lat, prawie 5 razy. Powyższe jednak szczegóły są bardzo niepewne. (Dostatecznym będzie zwrócić uwagę na to, np., że produkcja rzeźników w r. 1871 wyraża się cyfrą 22000 rs., a w r. 1881 cyfrą 350000 rs.; ta ostatnia cyfra bardzo bliska rzeczywistości, pierwsza zaś nie ma żadnej logicznej podstawy).

Bardziej prawdopodobnemi przedstawiają się deklaracje piśmienne właścicieli fabryk i zakładów, istniejących w mieście. Według powyższych deklaracyj okazuje się, że

	w zakładach fabrycznych	przy liczbie robotników	rocznej płacy robot.	wartości mate- ryjału surowego
w r. 1871	20	131	14800 rs.	149650 rs.

	wartość budynków i maszyn fabrycznych	71998 rs.	ogólna wartość produkcji rocznej dochodziła do	198300 rs.
w r. 1881	w zakładach przy fabrycznych robotników	20 204	rocznej płacy wartość mate- robot. rjału surowego	39230 rs. 235550 rs.
	wartość budynków i maszyn fabrycznych	232300 rs.	ogólna wartość produkcji rocznej dochodziła do	325700 rs.

Przy badaniu rozwoju przemysłu fabrycznego w całym Królestwie Polskiem (Załęski) znaleziono, że od 1859—1871 roku ludność Królestwa Polskiego powiększyła się o 29%, a przemysł w tymże czasie wzrósł do 143%, t. j. powiększył się pięć razy; od 1871—1881 r. ludność powiększyła się o 16.5% a przemysł o 163%, t. j. dziesięć razy więcej.

Z porównania wzrostu ludności m. Piotrkowa ze wzrostem przemysłu przychodzimy do rezultatów nieświetnych, a mianowicie, w czasie od 1871—1881 ludność miasta zwiększyła się o 36%, a przemysł miasta wzrósł tylko o 64%, t. j. w tym czasie, gdy wrost przemysłu w całym Królestwie Polskiem prawie 10 razy przewyższył przyrost ludności, przemysł w m. Piotrkowie stosunkowo przedstawia przyrost bardzo niewielki, znacznie niższy od średniej normy, znalezionej dla całego Królestwa Polskiego, przewyższając przyrost ludności miasta mniej niż 2 razy.

Zasługuje na uwagę fakt, że w początku dziesięciolecia, o którym mowa, zaczął rozwijać się przemysł fabryczny w m. Piotrkowie, tak np. przybyła bardzo znaczna fabryka syropu kartoflanego i krochmalu—*Scholttena*; fabryka wapna—*Majewskiego*, fabryka zapalek—*Domosławskiego*, tartak—*Goldsztejna*, fabryka fajansu i t. d.; lecz mimo to nastąpił wkrótce zwrot ku gorszemu. Pomijając już cokolwiek wcześniej zwiniętą fabrykę nafty i świec parafinowych — *Wedemana*, przestała istnieć fabryka narzędzi rolniczych — *Korzeniowskiego*, młyn parowy *Pniowera*, po długiej bezczynności, prze-

szedł w inne ręce i obecna jego produkcja znacznie się zmniejszyła, fabryka zapalek splonęła, fabryka fajansu zwinięta; a zakład Majewskiego także nie jest czynnym. Gdzie leży przyczyna tak słabego, w porównaniu z innymi miastami gubernji, rozwoju przemysłu fabrycznego w m. Piotrkowie, trudno dać kategorię odpowiedź. Nie można jednak zamilczeć o ogólnie powtarzanem zdaniu, że pomimo wielu korzystnych warunków, główną przeszkodą do zakładania fabryk w m. Piotrkowie jest brak czystej i obfitej bieżącej wody. Dodawszy do tego mniemanie, że w mieście naszym nie brak obfitych, lecz zamulonych źródeł, zgodzić się należy, że łożenie funduszu na oczyszczenie tych źródeł było by dobroczynnem dziełem nie tylko ze względów ekonomicznych, lecz i sanitarnych zarazem: *Odkrycie źródeł wody* i oddanie *na dogodnych warunkach* gruntu miejskiego, obok drogi żelaznej, przedsiębiorczym kapitalistom, w krótkim być może czasie, przyczyniłoby się do rozwoju obszerniejszej działalności fabrycznej, która głównie mogłaby utrwalić dobrobyt miasta.

Handlem różnego rodzaju trudni się w mieście prawie 600 osób (t. j. 4% ludności ogólnej), w liczbie tej znajduje się starozakonnych 82%, katolików 14%, ewangelików 4%, a prawosławnych niewielka część 1%. W liczbie 57 osób zajętych wyłącznie sprzedażą trunków, znaleziono: starozakonnych 80%, ewangelików 12% i prawie 8% katolików. Działalność handlowa w m. Piotrkowie wogóle dosyć jest ożywiona i jednocześnie z przyrostem ludności rozwija się coraz więcej; za dowód, w tym względzie służyć może, z jednej strony zwiększenie się liczby osób trudniących się handlem (w r. 1871 było 535, obecnie prawie 800), z drugiej — powiększenie się liczby składów, magazynów i sklepów, w których koncentruje się działalność handlowa.

Bez względu na wyżej przytoczone fakta, Piotrków

nie może się zaliczyć do ważnych punktów handlowych, pomimo dogodnego swego położenia przy samej drodze żelaznej, w połowie drogi do Warszawy i do dwóch granic—pruskiej i austriackiej. Oprócz hurtowych składów wina, soli, żelaza, cukru i nafty większych zapasów przedmiotów handlu miasto nie posiada. Łatwa komunikacja z Warszawą i sąsiednimi miastami przyczynia się do rozwoju u nas drobnego handlu; ztąd niewiele mamy specjalnych magazynów i sklepów, ale za to na każdym kroku spotkać można sklepy, w których obok przedmiotów mody i galanterij znajdują się także np. materiały spożyweze.

Pomimo braku przybliżonego nawet pojęcia o komercyjnych stosunkach naszego miasta, nie można nie zauważyć, że przedsiębiorstwa handlowe miejscowych mieszkańców rozwijają się wogóle pomyślnie; bankructwa zdarzają się nadzwyczaj rzadko; przeciwnie, liczba sklepów, zewnętrzne ich urządzenie i dobrobyt handlujących, widocznie z każdym rokiem wzrastają. Najbardziej ożywiony u nas handel przedmiotami codziennego użytku, a szczególnie artykułami spożywczymi.

Na 4 odbywające się dorocznie w Piotrkowie jarmarki, (a mianowicie: we wtorek po św. Stanisławie, w poniedziałek przed św. Janem, w poniedziałek po św. Jakubie i w poniedziałek po św. Marcinie) dowożą do miasta przeważnie ziemniaki i wyroby wiejskie. Handel końmi i bydłem jest nieznaczny, a obroty pieniężne jarmarczne bardzo niewielkie. Nadto, co tydzień we wtorek i piątek, na rynkach miejskich odbywa się sprzedaż artykułów żywności, dostarczanych przeważnie z okolicznych wiosek. Zboże, zebrane z gruntów miejskich (około 3000 dziesięcin), w nieznacznej tylko ilości dostawia się na rynek, służąc przeważnie do zaspokojenia potrzeb producentów. To samo można powiedzieć o nabiale, owocach i jarzynach. Ceny pro-

duktów żywności nader zmienne; ceny jarzyn i owoców zależą od urodzaju, ceny zaś nabiału—od pory roku i chorób bydła (ilość którego wykazuje tablica C). W ubiegłym 1881 roku wskutek panującego w mieście i okolicach księgosuszu cena nabiału w stosunku do roku 1871 znacznie wzrosła.

Ogrodnictwo i sadownictwo w porównaniu z rokiem 1871 znacznie się rozwinęło. Kilka większych i znaczna ilość małych, w ostatnich czasach założonych sadów, obfitujących w najlepsze gatunki drzew owocowych, pozwalają wnosić, że w niedalekiej przyszłości dobre i nie drogie owoce przestaną należeć do zagranicznych osobliwości. Ostatni spis wykazał około 10300 drzew owocowych, rodzących. Również i amatorowie kwiatów, którzy zmuszeni byli dotychczas zaspakajać swoje estetyczne w tym kierunku potrzeby w Warszawie, obecnie, dzięki miejscowym dobrze urządzonej oranżerjom, zaspakajają je w Piotrkowie.

Godna uwagi, zamieszczona niżej, tabelka porównawcza „*cen materjałów spożywszych,*” zapisywanych w odpowiedniej księdze miejscowego magistratu.

		W Listopadzie:	
		1871 r.	1881 r.
		Rs kop.	Rs. kop.
Czwart (*)	pszenicy,	12—43	14—40 ^{1/2}
„	żyta	8—12 ^{1/2}	9—50 ^{1/2}
„	jęczmienia	6—82 ^{1/2}	7—52
„	owsa	3—41	4—21 ^{3/4}
„	grochu	--	10—56 ^{3/4}
„	tatarki	6—50	—
„	ziemniaków.	3—25	1—68 ^{1/2}
„	kaszy jęczmienniej	9—61	12 —

(*) Czwart = 1.638 korey pol. = 52.43 garney pol.

	Rs.	kop.	Rs.	kop.
Czterciort kaszy tatarczanej	13	— 65	25 r.	i 14
„ mąki pszennej:				
I gatunku	16	— 56	17	—
II „	11	— 34	12	—
„ mąki żytniej:				
I gatunku	11	— 90	12	— 60
II „	8	— 17	9	— 25
Funt bułek.	—	—	8 k.	i 5½ k.
„ chleba	—	3½	—	4
„ chleba razowego.	—	2	—	2¾
„ mięsa wołowego.	—	8	13 k.	i 12 k.
„ cielęciny	—	8	—	10
„ wieprzowiny	—	9½	—	12
„ baraniny	—	9	—	—
„ cukru	24	25	—	—
Pud siana	—	35	—	—
„ słomy.	—	20	—	—
„ węgla.	—	—	—	14½
siąg drzewa (½ sześć: sążnia).	4	50	5—50	miękkie
			6—50	twarde

Uwaga. Przed laty 100, a mianowicie w roku 1782 bułka chleba, ważąca 3½ funta, kosztowała 6 groszy.

Powyższa tablica wskazuje, że w 1881 r. wszystkie produkta z wyjątkiem ziemniaków, w porównaniu z rokiem 1871, znacznie zdrożały. (Chociaż i cena ziemniaków w r. 1881 w porównaniu z innymi latami nie była niską, gdyż np. w r. 1870 czterciort ziemniaków kosztowała 1 r. 50 k., a w r. 1880 1 rs. 30 kop.) Drożyzna opału i głównych artykułów żywności w roku 1881 stała się przyczyną bardzo smutnego stanu wielu uboższych rodzin. Dodać należy, że handel artykułami spożywczymi stał się w Piotrkowie prawie wyłączną własnością przekupniów starozakonnych, którzy

nie znajdując na tem polu współzawodnictwa, częstokroć dowolnie podwyższają ceny przedmiotów spożywczych, w porównaniu z cenami notowanemi w dniu targowe na rynkach miejskich. Najskuteczniejszym środkiem zaradczym przeciw wskazanemu wyżej monopolowi mogło by się stać na-
leżycie uorganizowane „*Stowarzyszenie spożywcze.*” Stowarzy-
szenie takie, przy energicznej i oszczędnej administracji mogło-
by zachwiać przewagę przekupniów starozakonnych i innych
monopolistów, wywołałoby korzystne dla ogółu współzawod-
nictwo w odpowiednim handlu, a udzielając stowarzyszonym i
nabywcom, za stosunkowo niską cenę, doborowy towar, znacz-
nie przyczyniłoby się mogło do podniesienia ogólnego do-
brobytu i zabezpieczenia najbiedniejszych mieszkańców mia-
sta od smutnych następstw, jakie zwykle pociąga za sobą
brak środków do zaspokojenia najpierwszych potrzeb
życiowych. Ztąd, *tanie kuchnie*, szczególnie w czasie
utrudnionego zarobku, *sklepy dla ubogich*, *lombard* i *kassy*
zaliczkowo-wkładowe powinnyby znaleźć zastosowanie w
mieście, kilkutysięczna ludność którego, z dnia na dzień,
zmuszoną jest zaspokajać najgwałtowniejsze potrzeby życia
ze szczupłego, a ciężkiego zarobku.

XI. Budżet miasta.

Na zakończenie „*Rysu statystycznego m. Piotrkowa*” przytaczamy „*wykaz dochodów i rozchodów miejskich*” w 10 letnich odstępach czasu, począwszy od r. 1810 — 1880. Liczby w wymienionym wykazie zawarte najlepiej świad-
czyć mogą o stopniowym rozwoju naszego miasta.

KASSA MIEJSKA miała

Dochodu,
w r. 1810—1873 rubli

Rozchodu,
1705 rubli.

w r. 1820	4138 rubli.	4337 rubli.
„ 1830	9830 „	9721 „
„ 1840	10830 „	9417 „
„ 1850	14135 „	9552 „
„ 1860	17609 „	10247 „
„ 1870	18672 „	16949 „
„ 1880	31112 „	31112 „

Nadmienić wypada, że w r. 1866 fundusze kassy miejskiej znacznie się uszczupliły przez zniesienie, tak zwanych, propinacji i konsumpcji, przynoszących kassie przeszło 6000 rs. rocznie; stratę jednak ztąd wynikłą wkrótce zrównoważyły, a nawet przewyższyły dochody z innych źródeł, jakie się odkryły w r. 1867, t.j. w chwili wprowadzenia do miasta Władz Gubernjalnych.

Obecny stan gospodarstwa miejskiego najdokładniej przedstawia niżej podany „*Budżet miasta na r. 1883.*” Oto jego szczegóły.

Przychód kassy miejskiej, spodziewany w r. 1883.

	Rs.	kop.
Czynsze	206	13
Dzierżawa gruntów miejskich i polowania	823	65
Czynsz rzeźalni miejskiej	3870	—
„ z dzierżawy „Ostatniego Grosza”.	387	25
Dzierżawa miejsc na kramy, stoliki i altany wody sodowej	454	28
Oplata od wojska za koszary miejskie	709	16
Dzierżawa z ogrodów i łąk miejskich	56	10
4% od stałego kapitału w Banku	146	90
3% od zapasowego kapitału, w Banku	915	83
Zwrot pożyczek budowlanych z procentem (*).	1856	25
Podatek latarniowy	3087	50
Kanon	2226	70

(*) Summa powyższa tylko przechodzi przez kassę, z wyjątkiem %.

	Rs.	kop.
Brukowe i jarmarkowe	3301	—
Za sprawdzanie miar i wag	7	85
Dodatkowy 5%—wywplyw z patentów	3787	16
Dodatkowy podymny podatek na rzecz kasy miejskiej (niezależnie od rządowego)	4268	45
Dochód od rejentów (**)	7600	62 1/2
Dochód z paszportów.	4601	21
Dzierżawa placów m. na widowiska	4	—
Zwrot z innych kass wydatków na utrzymanie Zjazdu sędziów pokoju	1128	20
Dopłata za zamianę placu miejskiego	108	3
Razem	39465	27 1/2

Rozchód kasy miejskiej, spodziewany w r. 1883.

	Rs.	kop.
Lista płacy składu osobistego magistratu, bióra policjimagistra i służby zdrowia.	8425	—
Utrzymanie gmachu magistratu, materjały piśmienne (łącznie z biurem policjimagistra) opał i światło	1779	12 1/2
Utrzymanie 2-eh zegarów miejskich.	60	—
Najem lokalów dla Sądów pokoju	2170	—
Podatki z zabudowań miejskich	100	19
Oczyszczenie ulic i placów.	740	—
Stały zasilek dla Straży Ogniw. Ochot.	342	21
Oświetlenie ulic i placów	3087	50
Utrzymanie mostów	641	71
Utrzymanie bruków	2132	99
Wybrukowanie reszty placu miejskiego	2900	—
Naprawa studzien miejskich	300	—
Wywózka nieczystości z budowli miejskich	110	25

(**) Na przyszłość spodziewany większy wplyw.

	Rs.	kop.
Utrzymanie ogrodów publicznych i brzegów		
Strawy	419	76
Stały zasiłek dla szkoły 2-klasowej miejskiej.	1680	—
Utrzymanie kassy oszczędności	45	—
Na szpital.	1438	64
Wniosek do Banku ze zwrotu pożyczek budowlanych	1856	25
Doliczenie procentu do zapasowego kapitału.	915	83
Gazety obowiązkowe	29	94
Wydatki nadzwyczajne	1465	84
Wsparcie dla rodzin żołnierzy	284	64
Zaliczenie na stały kapitał	108	3
Razem	32092	4 ¹ / ₂

Przewyżka dochodu nad rozchodem w części użytą zostanie na roboty miejskie, w części zaś wpłynie do Banku, celem powiększenia funduszu miejskiego, obecnie wynoszącego, (wspólnie z funduszem stałym) 60,000 rubl rs., prawie.

Nadto, przez kasę miejską przechodzą rozmaite fundusze, jako to podymne skarbowe, kwaterunkowe, asekuracyjne i inne, z pomiędzy których na potrzeby miejskie spożytkowują się: *szkolne*, około 5000 r. i szpitalne, około 1000 rub. rocznie.

XII. Zakończenie.

Przedstawiony wyżej obraz m. Piotrkowa, pomimo usilnych starań o ile możności wyczerpująco opracować materiał, dostarczony przez spis jednodniowy, nie jest wszęchnie dokładnym, Czuć się w nim daje dotkliwy brak dokładnej charakterystyki ekonomicznego stanu miasta. Spisy jednodniowe m. Piotrkowa nie dostarczyły i nie prędko jeszcze będą w stanie dostarczyć danych w tym celu. Scisła bowiem ocena ekonomicznego stanu danej miej-

scowości, wymaga dokładnych, nie dorywczych obserwacji, prawidłowej kontroli produkcji, konsumcji, wywozu i przywozu. Tego rodzaju dane, a nawet ich obserwacje, dotychczas u nas nie istnieją. Tymczasem, cel badań statystycznych byłby wtedy dopiero w zupełności osiągnięty, gdyby wespół z innymi kwestjami można było zadowalniająco rozwiązać pytanie: Jakie stanowisko w ogólnem bogactwie krajowem, w ogólnej jego produkcji zajmuje dana miejscowość? jaką jest wartość produkcyjna i pieniężna przeciętnego jej mieszkańca? Rozwiązania powyższych pytań w naszkicowanym przez nas obrazie m. Piotrkowa nie masz. My wykonaliśmy tylko to, co było wedle sił naszych, a „*fecerint meliora potentes*”.

Nie od rzeczy będzie jednak zaznaczyć, że istnieją już u nas usiłowania ku rozwiązaniu pytania: Jak wielką być winna siła produkcyjna *przeciętnego*, dorosłego mieszkańca Królestwie Polskiego, aby ostatni mógł uiszczyć się z długu, zaciągniętego względem społeczeństwa, które go wykarmiło, wychowało i wykształciło, by zabezpieczyć swe obecne i przyszłe istnienie, by wreszcie osobistą pracą spłacić tę część społecznego długu, która nań spadła wskutek przedwczesnej śmierci jego rówieśników. Powyższe pytanie, z możliwą ścisłością, na podstawie licznych rozumowań i wybornych tablic śmiertelności *de Monferande'a*, stara się rozwiązać p. *Danielewicz*, w rozprawie swojej: „Pieniężna wartość człowieka” (*Ekonomista*” № 8, 9 i 10 z 1881 roku). Z przytoczonego źródła dowiadujemy się, że człowiek dorosły u nas nie pozostaje dłużnikiem społeczeństwa, skoro roczna produkcja jego, w jakiejbykolwiek formie wykonana, sięga: u włoścjanina 564 metal: franków, rzemieślnika—1539 m. f., mężczyzny średnio wykształconego—3185 m. f., z wyższem wykształceniem—5933 m. f., produkcja włościanki—448 m. f., kobiety ze stanu rzemieślniczego—

1219 m. f., i kobiety średnio wykształconej — 2515 m. f. Oto są przybliżone ideały, do których winna dążyć u nas ekonomiczna działalność produkcyjnej jednostki. Rozumie się, że przewyżka osobistej pracy tego lub owego indywidualum nie ginie bezowocnie, lecz wpływa do wspólnego narodowego skarbcza, wartość którego wzrasta jedynie dzięki spotęgowanej fizycznej i umysłowej pracy prawdziwych obywateli kraju. Ztąd wniosek, że od liczby zdrowych, moralnych, wykształconych, a pracowitych jednostek — zawisła siła danego społeczeństwa, potęga i szczęście całego narodu.

DODATEK

XIII. T a b l i c e.

Tablica A.

W Piotrkowie, dnia 1 Kwietnia

1832 roku znajdowało się:

	D o m ó w m u r o w a n y c h.					Dom pokryty.
	Liczba budynków.	Parterowych.	Jedno-piętrowych.	Dwu-piętrowych.	Liczba okien front.	
	1	2	3	4	5	
Frontowych*	274	77	117	80	4346	blachą żelazną. 204 " cynkową. 3 dachówką. . . . 49 gontą 6 tekturą 12 słomą —
w podwórzu (oficyn)	181	90	77	14	—	blachą żelazną. 130 dachówką. . . . 31 gontą 7 deskami. — tekturą 13 słomą —
Razem .	455	167	194	94	4346	455

	D o m ó w d r e w n i a n y c h.					Mieszkań podziemnych
	Liczba budynków.	Parterowych.	Jedno-piętrowych.	Dwu-piętrowych.	Liczba okien frontowych	
	7	8	9	10	11	
	277	274	3	—	829	blachą żelazną 79 dachówką. . . . 10 gontą 163 deskami 2 tekturą 5 słomą 12 bl. żel. i gontą 6
	230	224	6	—	—	blachą żelazną 60 dachówką. . . . 18 gontą 122 deskami 5 tekturą 11 słomą 12 bl. żel. i gontą 2
	507	498	9	—	829	507

Ich liczba.
13
7
7

Tablica B.

Budowli nie zamieszkałych

	Frontowych i w podwórzu			Budynek przeznaczony na:						
	Liczba budowli	Liczba pięter	Dach pokryty	Fabrykę, warsztat, jaki?	Skład hurtowy, jaki?	Gospod., albo rolne potrzeby.	Schronienie zwierząt	Inny Specjalny użytek		
	1	2	3	4	5	6	7	8		
Murowanych	275	parterowych . 216 I piętrowych . 46 II piętrowych 12 III piętrowych 1	bl. żelazną . 154 dachówką . . 44 gontą 31 deskami . . . 2 tekturą . . . 40 cynkiem . . . 2 szyfrem . . . 1 słomą 1	42	20	6	142	17	25	23
Drewnianych	776	parterowych . 759 I piętrowych . 14 II piętrowych 3	bl. żelazną . 104 dachówką . . 32 gontą 447 deskami . . . 50 tekturą . . . 32 słomą 106 szkłem 2 dach. gont. . 3	38	14	8	404	55	252	5
Razem	1051	1051	1051	80	34	14	546	72	277	28

Tablica C.

Na terytorjum nieruchomości znaleziono:

Podwórze, utrzymane jak? (*)	Niewykończony budynek, jaki?	Drzew owocowych, rodzajowych, ile?	Studni	Kloak miejsce	Koni	Bydła	Nierogae.	Owiec, kóz	Psów	Uli pszczół
Porządnie 381 Brukowanych . . 300 Asfaltowanych . . 2 Bez podwórza . . 3	mieszkal. { mur. . . 12 drew. . . 16 niemiesz. { mur. . . 3 drew. . . 4	10362	Prywatnych 286 i 3 krany pożarne	1316	558	819	502	22	638	128
(*) Wiadomości nie były wyczerpujące.										

W budowlach mieszkalnych, podczas

NA PIETRZE.		Zamieszkałych				
		Lokalów	Pokojów	W pokojach		
				Wszyst. okien	Pieców	
					Zwyczajn.	Kuchen.
1	2	3	4	5		
W budowlach murowanych	Na poddaszach . . .	380	630	746	329	332
	2-ch piętrach . . .	232	770	1108	410	210
	1-ch piętrach . . .	667	2207	2731	1127	594
	Parterze	933	2240	3214	1139	828
	W suterrenach . . .	282	394	492	122	269
	Razem . . .	2494	6241	8291	3127	2233
W budowlach drewnianych	Na poddaszach . . .	247	314	383	105	202
	2-ch piętrach . . .	—	—	—	—	—
	1-ch piętrach . . .	15	34	51	14	13
	Parterze	1160	1909	3009	588	1149
	W suterrenach . . .	59	67	97	19	52
	Razem . . .	1481	2424	3540	726	1416
W mieszkaniach podziemnych.		6	6	7	—	6
Razem		3981	8671	11838	3853	3655

spisu, znaleziono odrębnych LOKALÓW:

Nie zajętych (wolnych)		Liczba lokali		ZALUDNIENIE.				
Lokalów	Pokojów	W pokojach			Niehygienicznych	Postępujących warsztaty	Mężczyzn	Kobiet
		Wszyst. okien	Pieców					
			Zwyczajn.	Kuchen.				
6	7	8	9	10	11	12	13	14
41	75	88	34	30	56	46	871	914
10	27	52	21	6	22	26	567	706
26	62	105	29	19	32	41	1581	1864
22	42	66	20	12	93	101	2292	2449
18	26	31	4	18	56	25	582	550
w tej 117	liczbie 232	9 sklepów 342	108	85	259	239	5893	6483
12	24	25	9	6	27	20	461	516
—	—	—	—	—	—	—	—	—
2	5	6	2	2	1	2	47	55
24	36	62	13	18	129	44	3057	3224
2	2	2	—	1	13	2	172	169
w tej 40	liczbie 67	5 sklepów 95	24	27	170	68	3727	3954
1	1	1	—	1	6	—	16	13
158	300	438	132	113	434	307	9636	10450

Tablica E.

Przy lokalach, lub niezależnie od nich,

Ich szczegółowe nazwy.	Ich liczba
Aptek (razem z wojskową)	4
Agentur ogniowych i domów komisowych.	13+3
Areszt policyjny	1
Biór rządowych i kancelarij	41
Cukierni	3
Drukarni i litograf:	3
Domów modlitwy (żydowskich)	9
Fabryk i warsztatów	92
Fotograficznych zakładów	2
Hotelów.	6
Handlów win	10
Instytutucij Drogi Żelaznej.	29
Jatek i masarni	25
Księgarni (razem z żydow.).	3
Klubów	2
Łaźni parowych.	2
Ochron dla dzieci	2
Pralnia Wiedeńska.	1
Publiczny dom	1
Restauracyj i garkuchni	13
Szynków i bawaryj.	52
Sklepów większych i małych	324
Szkół rządowych i prywatnych	11
Szkół żydowskich (chederów)	28
Szpitalów (razem z wojskowym)	3
Teatr z garderobą	1
Razom	674

w budowlach mieszkalnych (*) znaleziono:

Pokojach.	Mieszczących się w			UWAGI.	
	w pokojach				
	w. okien	pieców			
zwycz.		kuchen. i specjaln.			
10	15	3	7	przeważnie wewnątrz lokalów mieszkalnych.	
5	8	3	—		
5	7	5	—		
224	275	155	8		
9	15	4	5		
12	28	8	—		
17	30	9	2		
152	345	58	51 i		10 kotłów parowych
3	3	1	—		
78 №	98	49	2		
11	13	6	1	kotły parowe	
46	85	37	1 i		
39	33	—	1	kotły parowe	
5	8	3	—		
16	35	12	2		
21	26	13	—		
10	18	6	2		
1	2	—	1		
7	13	3	1		
61	100	35	13		
95	145	45	10		
359	390	86	14		
61	125	56	4		
28	29	11	8		
38	118	26	3		
5	12	6	1		
1318	1976	640	133		

(*) Oprócz mieszczących się w niemieszkalnych domach, a podanych w Tab. B. Nadto, wewnątrz mieszkań znaleziono 307 rozmaitych warsztatów.

Tablica F.

Ogólne cechy ludności:

W dniu spisu wszystkich mieszkańców w Piotrkowie znajdowało się: podczas 1 spisu: stałych 14680, niestałych 2269, razem 16949 podczas 2 spisu: stałych 20086, niestałych 2960, razem 23046		Przyrost % -146%.		+30%	
		Przyrost osób +3605		+151	
		Przyrost ludności po upływie 10-ciu letniego periodu wynosi 6097 osób czyli 36%.		Przyrost osób +3605	
		Katolików	Prawosławn.		
		Męż. Kob.	Męż. Kob.		
I. Ogólna liczba mieszkańców	Podczas I-go spisu	7837 3929 3908	505 293 212		
	Podczas II-go spisu	5360—6082 11442	422—234 656		
II. Podług wieku.	Od 0—5 lat włącznie	811	783	43	40
	5—10 lat	523	602	55	39
	10—15	653	606	48	24
	15—20	640	824	21	26
	20—25	426	650	65	17
	25—30	498	628	48	31
	30—40	708	744	54	34
	40—50	536	584	50	13
	50—60	316	372	27	8
60—75	201	250	11	2	
75—100 i więcej	48	39	—	—	
III. Miejsce urodzenia	Piotrków	2204	2363	54	42
	Królestwo Polskie	2937	3583	109	103
	Cesarstwo	79	73	258	88
	Za granicą	140	58	1	1
IV. Język w rodzinie.	Rosyjski	14	10	379	198
	Polski	5533	6033	41	36
	Żydowski	—	—	—	—
	Cudzoziemski, jaki?	13 ^{NIEM.}	39 ^{NIEM. 20 FRAN. 12 ANG. 1}	2 ^{NIEM.}	—

+4%		+28%		Inowierców	+36%			Stosunek do ogólnej liczby mieszkańców stałych
Ewangelików.		Starozakon.			R A Z E M.			
+28		+1619			+5406			
Męż. Kob.	Męż. Kob.	Męż. Kob.	Męż. Kob.	Męż. Kob.	oboj. płci			
632 246 384	5607 2651 3055				7121 7559	14680		
304—356 660	3547—3778 7325	3			9636 — 10450	20086		
40	38	688	629	—	1582	1490	3072	15.2
36	37	479	528	—	1093	1206	2299	11.5
40	36	449	444	—	1190	1110	2300	11.4
36	56	396	577	—	1093	1183	2276	11.2
25	38	317	342	—	833	1047	1880	9.3
29	41	235	268	3	813	968	1781	8.9
35	47	341	393	—	1138	1218	2356	12.2
30	21	288	300	—	904	818	1722	8.6
17	26	206	187	—	566	593	1159	5.7
15	15	125	92	—	352	359	711	3.4
1	1	23	18	—	72	58	130	0.5
77	82	2731	2837	—	5066	5324	10390	51.7
170	217	762	898	—	3978	4806	8784	43.7
21	12	34	39	3	395	212	507	2.9
36	45	20	4	—	197	108	305	1.4
9	14	3	—	3	408	222	630	3.3
186	225	313	346	—	5873	6640	12513	62.4
—	—	3216	3424	—	3216	3424	6640	33
109 ^{NIE. 105 HOL. 3}	117 ^{NIE. 115 HOL. 2}	15 ^{NIEM.}	8 ^{NIEM.}	—	139	164	303	1.5

V.	Stosunki rodzinne	Stan wolny	3231	3476	276	147	
		— małżeński . . .	1989	1982	129	75	
		Wdowców i wdów .	121	603	13	8	
		Rozwiedzionych i seperatów	19	21	4	4	
VI.	Podług wykształcenia	Obecnie się kształci	W wyższych zakł. naukowych	17	—	2	—
			W średnich	415	216	45	28
			W elementarnych .	155	235	38	10
			W domu	137	182	13	19
			W chederze	—	—	—	—
		Otrzymali wykształcenie	W wyższych zakł. naukowych	114	—	26	—
			W średnich	608	674	97	70
			W elementarnych .	1051	994	71	15
			Domowe	286	415	15	16
			W chederze	—	—	—	—
			Nigdzie (Niepiśmienni)	2577	3366	115	76

193	206	2074	2137	3	5777	5966	11743	58.4
101	120	1429	1451	—	3648	3628	7276	36.1
9	25	35	170	—	178	806	984	4.9
1	5	9	20	—	33	50	83	0.3
2	—	3	—	—	24	—	24	0.1
34	13	45	46	—	539	303	842	4.3
36	23	78	139	—	307	407	714	3.5
11	17	60	104	—	221	320	541	2.5
—	—	678	195	—	678	195	873	4.3
15	—	9	—	—	164	—	164	0.8
38	64	30	84	—	774	892	1666	8.2
72	78	383	149	1	1577	1236	2813	14.0
16	49	159	172	—	476	652	1128	5.6
—	—	1340	687	—	1340	687	2027	10.0
80	112	762	2204	2	3536	5758	9294	47.2

Tablica G.

Niektóre cechy szczególne mieszkańców:

Cudzoziemców		Czasowo nieobecnych		Czasowo bawiących		K a l e k		Opuszczonych (nędza wyjątkowa)									
Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Katolików		Prawo- sław.		Ewangelików		Starozakon.		RAZEM.	
Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.	Męż.	Kob.
168	144	264	167	241	233	66	59	15	45	1	—	1	—	12	9	29	54

Tablica H.

Podział ludności podług głównych zatrudnień,
lub środków utrzymania

Nazwy głównych zatrudnień lub środków utrzym.	Kato- ków		Praw.		Ewan.		Staro- zakon.		Razem	
	M.	K.	M.	K.	M.	K.	M.	K.	M.	K.
Adwokatów przysięgl.	13	—	—	—	1	—	3	—	17	—
„ prywatnych	5	—	—	—	—	—	—	—	5	—
Agentów ubezpieczeń	8	—	—	—	—	—	5	—	13	—
Aptekarzy wszyst. stop.	12	—	—	—	—	—	—	—	12	—
Akuszerek	—	7	—	1	—	1	—	1	—	10
Aktorów	1	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Budowniczych i inżynier.	6	—	1	—	—	—	—	—	7	—
Bednarzy	21	—	—	—	2	—	1	—	24	—
Białoskórników i gar- barzy	7	—	—	—	—	—	3	—	10	—
Blacharzy	8	—	2	—	—	—	29	—	39	—
Brukarzy i kamieniarzy.	10	—	—	—	—	—	3	—	13	—
Bon	—	12	—	1	—	5	—	—	—	18
Bez określ. zajęcia i prostyutek	16	22	3	5	2	4	28	22	49	53
Cieśli	22	—	—	—	2	—	—	—	24	—
Cukierników	15	—	1	—	—	—	2	—	18	—
Czapników	4	—	—	—	—	—	27	—	31	—
Duchownych	11	—	3	—	1	—	—	—	15	—
Duchownej usługi	7	—	2	—	2	—	3	—	14	—
Druciarzy	6	—	—	—	—	—	—	—	6	—
Dzieci w ochronie	—	—	17	6	—	—	—	—	17	6
Dorózkarzy	—	—	—	—	—	—	5	—	5	—
Dependentów	6	—	—	—	—	—	3	—	9	—
Fabryk właścicieli	11	—	—	—	6	—	8	—	25	—
Fortepianów stroiciele	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Farbiarzy	2	—	—	—	2	—	5	—	9	—
Faktorów	2	2	1	—	—	—	27	9	30	11
Felczerów	9	—	—	—	—	—	28	—	37	—
Fryzjerów	3	1	—	—	—	—	1	5	4	6
Fotografów	2	—	—	—	1	—	2	—	5	—
Geometrów	6	—	—	—	—	—	—	—	6	—
Galganiarzy	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—
Grawierów	2	—	1	—	—	—	2	—	5	—
Garncarzy	—	—	—	—	—	—	2	1	2	1
Gwoździarzy	5	—	—	—	—	—	—	—	5	—
Handlujących właście- składow i sklepów	23	5	2	—	5	—	294	33	324	38

Handl. subjektów	25	9	2	—	2	2	89	38	118	49
Handlarzy drobnych (przekupniów)	3	4	—	—	3	2	141	29	147	35
Introligatorów	—	—	—	—	—	—	28	—	28	—
lubilerów i złotników	—	—	—	—	—	—	11	—	11	—
Kotlarzy (patrz mosięż.)	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Korektorów harmonik	—	—	—	—	—	—	1	—	1	—
Kaligrafistów rodalów	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—
Kataryniarzy	—	—	—	—	—	—	6	—	6	—
Kowali	34	—	—	—	—	5	2	—	41	—
Krawców	18	4	1	—	—	1	176	2	195	7
Kucharzy	8	—	2	—	1	—	—	—	11	—
Kuśnierzy	1	—	—	—	—	—	6	—	7	—
kominarzy	17	—	—	—	—	—	—	—	17	—
Księgarzy	5	—	—	—	—	—	1	—	6	—
Kwaciarek	—	4	—	—	—	—	—	—	—	4
Lekarzy cywilnych	6	—	—	—	1	—	4	—	11	—
„ wojskowych	1	—	2	—	—	—	1	—	4	—
Lakierników	4	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Litografów	2	—	—	—	—	—	1	—	3	—
Malarzy pokojowych	23	—	—	—	3	—	13	—	39	—
Modystek	—	15	—	—	—	3	—	2	—	20
Młynarzy	12	—	—	—	4	—	—	—	16	—
Murarzy	96	—	1	—	2	—	4	—	103	—
Muzykantów	—	—	1	—	—	—	12	—	13	—
Mosiężników i kotlarzy	7	—	—	—	—	—	3	—	10	—
Mydlarzy	4	—	—	—	2	—	2	—	8	—
Maszynistów Dr. Żel. i ich pomoeników	73	—	—	—	3	—	—	—	76	—
Nauczyc. rządowych	19	6	6	7	3	—	2	1	30	14
„ prywatnych	10	16	—	2	—	5	—	—	10	23
„ w chederach	—	—	—	—	—	—	27	—	27	—
Nożowników	4	—	—	—	—	—	—	—	4	—
Oficerów	6	—	57	—	2	—	—	—	65	—
Oficjalist. prywatnych	29	—	—	—	6	—	31	—	66	—
Oficjalistów Dr. Żelaz.	126	—	3	—	6	—	—	—	135	—
Ogrodników i sadown.	10	—	—	—	1	—	3	—	14	—
Olejarzy	—	—	—	—	—	—	3	—	3	—
Piekarzy	29	—	—	—	7	—	22	9	58	9
Pompiarzy	2	—	—	—	—	—	2	—	4	—
Piernikarzy	—	—	—	—	—	—	2	2	2	2
Pastuchów	2	—	—	—	—	—	—	—	2	—
Piwowarów	4	—	—	—	2	—	2	—	8	—
Powroźników	10	—	—	—	—	—	7	—	17	—
Plamiarzy	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—
Praczek	—	27	—	—	—	3	—	—	—	30
Rękawiczników	5	1	—	—	—	—	2	2	7	3
Rzekaków żydowskich	—	—	—	—	—	—	2	—	2	—

Rybaków	—	—	—	—	—	5	—	5	—	
Rzeźników	35	—	—	—	8	17	—	60	—	
Robotnik. kol. żel. . . .	102	—	2	—	4	—	—	108	—	
Rymarzy i siodlarzy . . .	28	—	—	—	1	—	—	29	—	
Restauratorów	5	2	1	—	2	3	—	11	2	
Rejentów	3	—	—	—	—	—	—	3	—	
Redaktorów	1	—	1	—	—	—	—	2	—	
Rolników	141	—	—	—	8	—	—	149	—	
Slusarzy	83	—	1	—	3	3	—	90	—	
Stelmachów i kołodz. . . .	8	—	—	—	2	4	—	14	—	
Stolarzy	87	—	3	—	2	17	—	109	—	
Stróżów domów	149	7	2	—	2	7	—	160	7	
Służących	220	1277	18	9	6	52	23	298	267	1636
Strażników ziemskich . . .	6	—	14	—	—	—	—	—	20	—
Strycharzy	29	—	—	—	6	—	6	—	41	—
Szewców	200	—	4	—	2	—	55	—	261	—
Szwaczek	—	77	—	—	—	3	—	6	—	86
Szynkarzy	3	1	—	—	6	1	44	2	53	4
Szklarzy	1	—	—	—	—	—	8	—	9	—
Szczotkarzy	—	—	—	—	—	—	5	—	5	—
Tandeciarzy	—	2	—	—	—	—	13	6	13	8
Techników prywatnych.	12	—	—	—	2	—	2	—	16	—
Tasiemkarzy i szmukler.	—	—	—	—	—	—	3	—	3	—
Traczy	2	—	—	—	1	—	—	—	3	—
Tokarzy	—	—	—	—	1	—	10	—	11	—
Tragarzy	8	—	—	—	—	—	24	—	32	—
Tkaczy	—	—	—	—	—	—	4	—	4	—
Urzędników cyw. i wojs.	286	2	59	1	19	—	2	—	366	(*) 3
„ Drogi Żelaz.	27	—	—	—	1	—	—	—	28	—
Utrzym. uczni.	2	12	—	—	—	—	3	—	5	12
Woźnych biurów. i stró- żów więzien.	68	—	8	—	—	—	—	—	76	—
Waciarzy	—	—	—	—	—	—	4	4	4	4
Wyrobników	517	214	9	2	10	6	130	24	666	246
Zecerów	12	—	3	—	—	—	10	—	25	—
Zegarmistrzów.	2	—	—	—	2	—	10	—	14	—
Zdunów	5	—	—	—	1	—	1	—	7	—
Z jałmużny	17	31	—	—	1	—	12	14	30	45
Z własnych fund.	129	85	5	2	8	5	61	23	203	115
Żołnierzy	15	—	**39	—	3	—	2	—	59	—
Zandarmów niż: stopni .	—	—	9	—	—	—	—	—	9	—
Reszta ludności trudni się gospodarstwem domowym, lub znaj- duje się przyrodzinie .	2286	4231	134	197	119	260	1954	3243	4493	7931
W tej liczbie: ucząc. się emerytów cywilnych .	724	633	98	57	83	53	864	482	1769	1225
„ wojskowych	43	52	1	3	2	1	—	—	46	56
„ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „ „	92	14	14	5	2	1	21	—	129	20

(*) Telegrafistki. (**) W tej liczbie 3-ch mahometanów.

XIV.

Wybitniejsze szczegóły prac przygotowanych do 2-go spisu jednodniowego m. Piotrkowa, jako też i przebieg prac następnych ześrodkowują się w podanej niżej

INSTRUKCJI

dla pp. okręgowych i rewiowych.

Celem dokonania o ile możności dokładnego jednodniowego spisu—m. Piotrków podzielono na 15 okręgów spisowych. Spis każdego okręgu dokonany zostanie pod kierunkiem tak zwanego *okręgowego*. Każdy okrąg dzieli się na odpowiednią liczbę rewirów, zostających pod kierunkiem tak zwanych *rewiowych*. Terrytorjum każdego po szczególe okręgu najdokładniej wskazują planiki (skopjowane z urzędowego planu miasta). Terrytorjum zaś każdego rewiru określają pp. okręgowi ze współdziałaniem odpowiednich rewiowych, a to na podstawie wcześniej zebranych wiadomości *na gruncie*, o przybliżonej liczbie ludności każdej po szczególe *possessji*, w skład okręgu wchodzącej. Do składu rewiru mogą się zaliczać jeden, lub kilku № № nieruchomości, z warunkiem, aby ludność jednego rewiru nie przewyższała 200 osób.

Bezpośredni stosunek pp. okręgowych z osobą kierującą czynnością spisową ułatwi pierwszym dokładne obeznanie się z treścią szematów i niniejszej instrukcji, z kąd pp. okręgowi, a za ich pośrednictwem pp. rewiowi, przyjdą do jasnego pojęcia: kto i co, jak i kiedy ma spisać i obliczyć.

Wykazy spisowe ułożono w 2-c.

SZEMAT I. Ulica № nieruchomości Budow. miesz. } murów. drewn.

DOM	№ lokalu						piętro		liczba pokoi wszystkich okien.		piec.		zakład w mieszkaniu		lokal. niehygieniczny		№		Imie i nazwisko mężczyzn		l a t		Wyznanie		Miejsce urodzenia		Język		Stan rodzinny		Obecnie kształci się otrzymał wykształc.		stały-niestały		Główne zatrudnienie albo środki utrzy- mania		cudzoziemiec		czas. nieobecny		czas. obecny		kaleka	
0	1	2	3	4	5	6	7	8	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L	M	N	O	P	F																				

obejmuje wiadomości o wszelkich lokalach, zamieszkałych, wolnych lub przeznaczonych na rozmaite instytucje publiczne i prywatne, oraz szczegółowe wiadomości o każdym poszczególne mieszkańcu. Szemat II, zbiorowy, (obejmujący na jednym arkuszu, kolejno, wszystkie tabelki, powyżej (w dodatku) podane, a oznaczone literami od A do H włącznie), zawiera 5 grup wiadomości, a mianowicie: w tablicach A, B i C (częściowo) znajdują się wiadomości, dotyczące stanu zewnętrznego budowli, tabelki D i E zawierają dane do stanu wewnętrznego budowli mieszkalnych odnoszące się, tabelka F wykazuje cechy ogólne wszystkich mieszkańców, na danym terytorjum zamieszkałych, tabelka G wskazuje niektóre szczególne cechy mieszkańców i, nakoniec, tabelka H ma ześrodkować szczegółowy podział ludności podług zajęć, lub środków utrzymania.

Wszystkie wiadomości, bezpośrednio na gruncie zebrane, zapisują się w wykazie szematu I, a także w tabelkach A, B i C szematu II; pozostałe zaś tabelki szematu II, t. j.

zematach: Szemat I, zasadniczy, (wzór którego załącza się)

ciel nieruchomości Okręg spisowy — Rewir — Spisu dokonał

Imie i nazwisko kobiet	L a t	Wyznanie	Miejsce urodzenia	J ę z y k	Stan rodzinny	Obecnie kształci się	Otrzymała wyksz.	Stały-niestały	Główne zatrudnienie lub środki utrzymania	cudzoziemka	Czas nieobecna	cz. obec.	kaleka	opuszczona
b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p	r

tabelki od C do H, napełniają się po ukończeniu spisu, w domu, materiałami zdobytymi na gruncie, a we wszystkich rubrykach szematu I zapisanymi.

Jeden № nieruchomości przyjęto za zasadniczą jednostkę spisową; ztąd, jeden arkusz szematu I ma zawrzeć w sobie wiadomości o wszystkich lokalach i o wszystkich mieszkańcach pod jednym № nieruchomości znalezionych, (bez względu na liczbę mieszkalnych domów, należących do № nieruchomości); podobnie, jeden arkusz szematu II ma objąć ostateczne wyniki spisu w stosunku do jednego tylko wyłącznie № nieruchomości. Jeżeli rewir składa się z kilku N° N° nieruchomości—ostateczne wyniki spisu w każdym z tych N° N° nieruchomości powinny być wykazane na odrębnych arkuszach szematu II; następnie, wiadomości, ze wszystkich tych arkuszy zebrane, należy odpowiednio zsumować i wpisać do jednego arkusza szematu II, w zagłówku którego dodaje się: „Wykaz rewirowy.” Wykazy rewirowe, po upływie dni 5-ciu od daty jednodniowego spisu,

składają się u odpowiednich okręgowych, którzy sprawdzają te wykazy, a następnie sumują wiadomości wszystkich wykazów rewirowych na jednym arkuszu szematu II, dodając na ostatnim dopisek „Wykaz Okręgowy.” Po upływie znowu dni 10-ciu, a więc w 15 dni po dokonaniu spisu, wszystkie wykazy okręgowe, z dołączeniem wykazów rewirowych i wszystkich szematów I (zasadniczych) pp. okręgowi doręczają osobie do odbioru wykazów upoważnionej. Od tej chwili rozpocznie się klasyfikacja materiału statystycznego i opracowanie ostatecznych wyników spisu, w zestawieniu z wynikami jednodniowego spisu przed laty 10-ciu w Piotrkowie dokonanego.

Głównymi czynnikami spisu jednodniowego będą pp. rewirowi; od ich, bowiem, dobrej woli, umiętności i cierpliwości powodzenie spisu, głównie, zależeć będzie. Każdy rewirowy, przedewszystkiem, winien zapoznać się ze swoim rewirem, to jest przekonać się—ile, mianowicie, w każdym rewirze mieści się N^o nieruchomości i jak wielka, przybliżenie, ludności każdej po szczególe z tych nieruchomości. Od liczby N^o N^o nieruchomości zależeć będzie żądanie liczby arkuszy szematów spisowych, pamiętając, że dla *każdego* N^o nieruchomości *potrzebnym będzie jeden arkusz szematu II*; liczba zaś mieszkańców każdego N^o nieruchomości wskaże—w ile arkuszy szematu I rewirowy winien zaopatrzyć się na dzień spisu. *Uwaga.* Całkowity arkusz szematu I obliczony przypuszczalnie na opis, co najmniej, 100 osób; jeżeli zaś ludności danej nieruchomości przewyższa wskazaną wyżej liczbę 100 osób, należy zaopatrzyć się jeszcze w jeden arkusz, w zagłównku którego dopisuje się: „arkusz dodatkowy.”

Gruntowne zbadanie układu szematów i sposobu zapisywania w nich odpowiednich wiadomości przedstawia jeden z najważniejszych obowiązków pp. rewirowych. Skoro

wszystkie pozorne trudności w zrozumieniu treści szematów zostaną usunięte, a pp. okręgowi nabędą przekonania, że można rachować na pomyślny i skuteczny współdział pp. rewirowych, naówczas można będzie przystąpić do jednodniowego spisu, który się ma odbyć podług następującego planu:

Na dni kilka przed terminem spisu pp. rewirowi, na gruncie, przy współdziałale pp. właścicieli nieruchomości, wypiszą odpowiednie zagłówki (nazwa ulicy, № nieruchomości, nazwisko właściciela nieruchomości, oraz N^o okręgu i rewiru spisowego) na wszystkich szematach spisowych, a jednocześnie zbiorą i odnotują na szematach II wiadomości tabelkami A, B i C tych-że szematów wymagane. Czynność wymieniona zaledwie po kilka minut czasu zużytkuje. W dniu zaś i godzinie na rozpoczęcie jednodniowego spisu przeznaczonych, p. rewirowy, zaopatrzywszy się wyłącznie w szemata I (a także w ołówek i seyzoryk, gdyż nie wszędzie atrament znajdzie), najprzód udaje się do właściciela nieruchomości, lub jego zastępcy, w towarzystwie którego zwiedza kolejno wszystkie lokale (najpraktyczniej: do piętra-górnego). Główne zadanie rewirowego, szczególnie jeżeli się zetknie z ludnością niewykształconą, polegać będzie na przedstawieniu, komu należy, doniosłości czynności spisowej, z położeniem nacisku na tę okoliczność, że spis obecny, nie narażając na szwank osobistych interesów mieszkańców, może ostatnim zapewnić, w przyszłości, liczne korzyści. Poczem, stosownie do wskazówek Szematu I, rewirowy zanotuje wiadomości rubrykami od 0 do 8 obięte, a mianowicie: w rubryce 0, (zero) zaznaczy, jaki dom: *murowany*, czy *drewniany*. W rubryce 1—porządkowy N^o lokalu, w rubryce 2-ej (wyrazami): *poddasze*, *drugie piętro*, lub *pierwsze piętro*, *parter*, *sutereny*; w rubryce 3—liczbę wszystkich pokoi, (kuchnia i przedpokój z oknem zewnętrznem uważa

się za pokój), w rubryce 4—liczbę wszystkich okien w pokojach mieszkalnych, nie wyłączając okien sklepowych i drzwi oszklonych zewnętrznych; w rubryce 5 i 6 — liczbę pieców (palenisk), w rubryce 7 odpowiednią liczbą zaznacza się istnienie *wewnątrz* lokalu mieszkalnego, jakiegokolwiek warsztatu, zakładu i t. d., nazwa którego (wyrazami), ukośnie, zapisuje się w tej-że rubryce; lokal przeludniony, b. nieczysto utrzymany, wilgotny, ciemny, sąsiadujący z miejscami ustępowemi i t. p. zaznacza się cyfrą 1 w rubryce 8.

Po ukończonym opisie lokalu rewirowy przystępuje do właściwego spisu ludności. Celem ułatwienia późniejszych obliczeń w rubrykach od A—R zapisują się wiadomości o *mężczyznach*, w rubrykach zaś od a—r wiadomości *kobiet* dotyczące. W rubrykach A—a zapisują się *N^oN^o porządkowe* mieszkańców danego lokalu, B—b nazwiska osób (zaczynając od głównego lokatora), tak obecnych, jako i czasowo nieobecnych w chwili spisu; C—c o ile-możności dokładną *liczbę lat* (skończonych); D—d *wyznanie*, a mianowicie: Kat. (katolik), Pr. (prawosławny), Ew. (ewangelik), St. (starozakony); E—e *miejsce urodzenia*. Piot. (Piotrków, Kr. (Królestwo Polskie), Ces. (Cesarstwo), Zag. (Zagranicą), F—f *język w stosunkach rodzinnych używany*: Ros. (Rossyjski), Pol. (Polski), Żyd. (Żydowski), Niem. (Niemiecki) i t. d.; G—g *stan rodzinny*: Wol. (Wolny—kawaler, panna), Mał. (stan małżeński), Wd. (Wdowiec, lub wdowa), Roz. (rozwódziony, albo seperat); H—h *obecnie się kształcą*: Wyż. (w wyższych zakładach naukowych), Śred. (śrenich: gimnazjach, progimnazjach, szkołach prywatnych, szkole junkrów, seminarjach duchownych i nauczycielskich), Elem. (w szkołkach początkowych i ochronach), Dom. (w domu), Ched. (w chederach); I—i *otrzymali wykształcenie*: Wyż. (w wyższych zakładach naukowych: Uniwersyteatach, Akadem.ach,

Liceach, Specjalnych instytutach), Śred. (w średnich), Elem. (w szkołach początkowych), Ched. (umiejący czytać i pisać tylko po hebrajsku), Dom. (domowe, jeżeli nie kształcili się w żadnym zakładzie naukowym), O (wcale nieumiejący czytać, ani pisać, tak dorosli jak i dzieci). K—k *stały, niestały*: St. (stały — zapisany do ksiąg miejscowej stałej ludności, posiadający nieruchomość, lub piastujący jakikolwiek urząd), Nie—(niestały—mieszkający za jakimkolwiek paszportem). Wiadomości L—l *główne zatrudnienie, lub środki otrzymania* winny być o ile możności dokładnie określone i w odpowiednich rubrykach zapisane, np. urzędnik cywilny, oficer armii ksiądz katolicki, lekarz wolnopracujący, nauczyciel prywatny, stolarz majster, subjekt handlowy, robotnik fabryki syropu, wyrobnik drwał, przy mężu, albo przy rodzicach, albo przy rodzinie (osoby nie mające stałego chlebobajnego zatrudnienia i własnych środków utrzymania, jak np. małe dzieci, uczniowie, i t. d.), stróż domu, woźny biurowy, żandarm podoficer, kucharz restauracji, cukiernik uczeń, dependent adwokata, kupiec zbożowy, handlarz drzewa, przekupień wiktuałów, kantor synagogi, numerowy hotelu, parobek rolny, emeryt wojskowy, utrzymujący uczeni, szynkarz właściciel, służący w szynkowni, agent ubezpieczeń, bez określonego zajęcia, i t. d.

Mieszkańcy posiadający paszporta zagraniczne, po zapisaniu o każdym z nich wszystkich wiadomości rubrykami od A—a do L—l włącznie wskazanych, zaznaczają się, nadto, w rubryce M — m literami: A (Austracki), P (Prski), H (Holenderski) i t. p. poddany, Również zapisują się wiadomości we wszystkich rubrykach od A--a do L—l włącznie, a nadto zaznaczają się: 1) cyfrą 1, w rubryce N—n *czasowo nieobecni*, t. j. wszystkie po szczególe osoby, które chwilowo i na czas dłuższy z miasta się wydalili, jeżeli tylko tu (w Piotrkowie) sprawują główne swe obo-

wiązki, lub czerpią środki utrzymania, 2)—odpowiednią sylabą w rubryce P—p *kalecy*, jako-to: kulawi, ślepi, garbaci, niemi i głuchoniemi, 3)—cyfrą 1 w rubryce R—r *opuszczeni*,—t. j. starcy i dzieci, nie posiadający żadnych środków utrzymania i nie mogący osobiście na takowe zapracować. Skrupulatna ocena stanu podobnych jednostek byłaby nader pożądaną ze względu na mającą się niedługo rozwinąć działalność miejskiego Tow. Dobroczynności). Na koniec, osoby *czasowo obecne*, t. j. przyjezdne, zapisują się tylko w rubrykach A—a i B—b, a nadto czasową obecność ich w mieście zaznacza się cyfrą 1 w rubryce O—o. (*)

Rewirowy, po zapisaniu wiadomości o ludności, zamieszkującej dany lokal, kreśli linię poziomą przez całą długość szematu I, pod którą, w tym samym porządku zapisuje wszystkie wiadomości zebrane w następnym lokalu i t. d., pokąd nie zbierze wiadomości o wszystkich lokalach i mieszkańcach w jednej i tej samej nieruchomości zamieszkałych. Jeżeli przy lokalu zamieszkałym, lub *niezależnie* od ostatniego, znajduje się biuro, sklep, warsztat, szynk i t. d., wówczas lokal, na jedną z wymienionych instytucji przeznaczony, uważa się jako lokal oddzielny, a istnienie jego zaznacza się we wszystkich rubrykach lokalowych od 1—6, w dalszym zaś ciągu tego samego poziomego wiersza

(*) *Uwaga.* Z powodu trudności napotkanych przy podziale ludności na *stałą* i *niestałą* w ostatecznych wynikach spisu do kategorji, mieszkańców *niestałych* zaliczeni zostali: *czasowo obecni*, t. j. wykazani w rubryce O—o szematu I, a także mieszkańcy kószar wojskowych, szpitalów i więzień. Ludność *niestała* szczegółowym badaniom poddana nie było. Ludność, tak zwaną, *faktyczną* otrzymano, dodając do siebie liczby mieszkańców *stałych* i *niestałych* i od powstałej ztąd summy odejmując liczbę osób *czasowo nieobecnych* w mieście.

wypisuje się szczegółowa nazwa instytucji. Mieszkania *nie zajęte* także opisują się we wszystkich rubrykach lokalowych, od 1—6, z dopiskiem w tym samym wierszu poziomym „lokal nie zajęty.”

Na tem się kończy czynność spisowa *na gruncie*. W domu dopiero pp. rewirowi, ze skupioną uwagą, winni się zabrać do ostatecznego zgruppowania wiadomości zebranych w szemacie I i odpowiedniego zapisania tych wiadomości na arkuszu szematu II, który to arkusz ma przedstawiać o ile możności najdokładniejszy obraz całej pojedynczej nieruchomości.

Zapełnienie rubryk szematu [II winno się odbywać w sposób następujący:

1) Tabelki A, B i C (w części), jako wykazujące zewnętrzny cechy składowych części nieruchomości, nader łatwo zapełniają się na podstawie jednorazowej powierzchniowej lustracji tej-że nieruchomości. Nadto, wiadomości powyższemi tabelkami objęte, mogą być zebrane i gdzie należy, zapisane na dni kilka przed spisem.

2) Wykazy pierwszych 12-tu rubryk Tabelki D i całkowita tabelka E szematu II otrzymują się z wykazów lokalowych szematu I, zaznaczonych w rubrykach od 1 do 8 tegoż szematu I; rubryki zaś 13 i 14 Tabelki D otrzymują materiał z rubryk A—a szematu I:

3) Wykazy Tabelką F szematu II wymagane formują się w następny nader prosty sposób:

Wszystkie 10 rubryk pierwszego poziomego wiersza (I—*ogólna liczba mieszkańców*) zapełniają się liczbami powziętymi z rubryk D—d szematu I.

Wszystkie szczegółowe rubryki następujących 11-tu wierszy poziomych (II—*podług wieku*) otrzymają materiał z zestawienia wykazów rubryk C—c z wykazami D—d szematu I.

Rubryki 4-ch następujących wierszów poziomych (III—*miejsce urodzenia*) otrzymają materiał z zestawienia wykazów rubryk E—e z wykazami rubryk D—d szematu I.

Wiadomości pod znakiem IV powstaną z zestawienia wykazów F—f z wykazami D—d, i t. d.; nakoniec, wiadomości 2-ch ostatnich wierszy, pod znakiem VII, powstaną z zestawienia wykazów rubryk K—k z wykazami rubryk D—d.

4) Wszystkie dane tabelki G, szematu II powstaną z prostego zsumowania wykazów, zawartych w rubrykach: M—m, N—n, O—o, P—p i R—r szematu I, przyczem, wiadomości rubryk R—r należy także zestawić z wiadomościami rubryk D—d szematu I.

5) Układ systematycznej tabelki, mającej ześrodkować szczegółowy podział ludności, odnośnie do *rodzajów zatrudnień, lub środków utrzymania* napotkał wiele przeszkód, nader trudnych do zwalczenia. Pragnąc jednak, ze spisu jednodniowego otrzymać najszczegółowsze w tej mierze wiadomości, rubryki wstępne tabelki H, szemat II-go. (*Główne zatrudnienie lub środki utrzymania*) pozostawiono pustymi, w nadziei, że każdy z pp. rewirowych, po zebraniu na gruncie i zapisaniu materiału, rubrykami L—l, szematu I, wymaganego, po ukończeniu spisu, *w domu*, raczy wiadomości te ułożyć w pewnym systematycznym porządku (najdogodniej alfabetycznym) i takowe wypisać w rubrykach wstępnych tabelki H, szematu II; poczem, w dalszym ciągu odpowiednich wierszy poziomych pp. rewirowi wypiszą liczby, (z zestawienia rubryk L—l z rubrykami D—d) wskazujące: ile mianowicie w każdej po szczególe nieruchomości znaleziono reprezentantów, w rubryce wstępnej wyszczególnionych, rodzajów pracy. Z wykazów, w powyższy sposób ułożonych, dla jednej nieruchomości, bez zbytecznego wysiłku mogą być ułożone systematyczne wykazy rewirowe,

a te znowu ostatnie ułatwią zebranie materiału dla tabelki H wykazów Okręgowych. Bez udziału w wymienionej manipulacji pp. rewiowych, a następnie okręgowych, ostateczne uporządkowanie materiału statystycznego, w rubrykach L—l szematów I-ch nagromadzonego, wywołałoby konieczność olbrzymiej straty czasu na podział mieszkańców podług różnorodnych rodzajów zatrudnień, a całe brzemień tej uciążliwej pracy mechanicznej spaśćby musiało na jednostkę, która ma się zająć opracowaniem ostatecznych wyników jednodniowego spisu.

Uwaga I. O lokalach podczas spisu zamkniętych i o ludności w nich zamieszkałej powinny być, w jak najprędszym czasie, zebrane wiadomości dodatkowe.

Uwaga II. Fakta godne zanotowania, a szematami spisowymi nie uwzględnione pp. rewiowi i okręgowi raczą zaznaczać na marginesach odpowiednich wykazów lub na dodatkowych arkuszach czystego papieru.

Uwaga III. Koszary wojskowe, szpitale, więzienia i areszty, otrzymają szemata specjalne.

Lokale w uwadze III-j wymienione podczas spisu *zwiedzane nie były*; ludność zaś w nich zamieszkała zaliczoną została *współ z czasowo obecnymi* do kategorii mieszkańców *niestałych*.

Obadwa szemata spisowe, wraz z powyższą instrukcją, na 2 tygodnie przed terminem spisu rozdane zostały wszystkim pp. okręgowym i rewiowym, a dla bliższego zaznajomienia ich z czynnością spisową, codziennie od godziny 5—6, w sali magistratu, udzielaty się odpowiednie wyjaśnienia i praktyczne wskazówki. Ostatecznie zaś, w przeddzień spisu, wobec zgromadzonych w miejscowym Gimnazjum pp. rewiowych, przewodniczący czynności spisowej, prze-

biegł szczegółowo wszystkie pozycje szematami objęte i dokonał *praktyczną próbę spisu*. Ogół mieszkańców miasta o znaczeniu i terminie spisu zawiadomianym został przez odpowiednie, na rogach ulich umieszczone, ogłoszenia. Koszta druku, (3000 arkuszy szematów, instrukcja, ogłoszenia, oraz litografowanie „Liczebnych wyników 2-go jednodniowego spisu”) tylko 84 r. wynoszące, na mocy decyzji p. Ministra Spraw Wewnętrznych, pokryte zostały z funduszków kassy miejskiej.

XV.

LISTA OSÓB,

które przyjmowały czynny udział w 2-m jednodniowym
spisie m. Piotrkowa.

Komitet przygotowawczy: Jordan Kański—przewodniczący, Leonard Piaszczyński, Antoni Strzyżowski, Stefan Młodowski, Józef Marjański, Mirosław Dobrzański, Wilhelm Jork—członkowie.

Okręgowi i rewirowi: **Okręg I:** Otto Władysław—okręgowy, Sokołowski, Marcinkiewicz i Kopułowicz. **Okręg II:** Marjański Józef—okręgowy, Zamojski, Kanceler, Rzewuski, Lesiak, Wodzyński, Kosenko, Kusz i Nawrocki. **Okręg III:** Degen Stanisław—okręgowy, Kobos, Goldmann, Klotz, Machnicki, Kowalewski i Olesiński. **Okręg IV:** Makowski Walenty—okręgowy i Tucholski. **Okręg V:** Dobrzański Mirosław—okręgowy, Krajewski St., Bogdanowicz Józ., Hofmann, Gólkont Winc., Lewański Walery, Zieliński Stanisław i Wojewódzki. **Okręg VI:** Wyżnikiewicz Faustyn—okręgowy, Lewański Seweryn, Kański Jordan, Szwejkowski, Goleński Józef, Niklewicz Jan, Zamościk, Cohn Fabjan, Abramowicz i Korzeniowski. **Okręg VII:** Młodowski Stefan—okręgowy, Milkowski Stefan, Boduszyński Stanisław, Lewandowski, Kleszczewski, Niklewicz, Dmitrjew Dymitr., Glasser, Gajewski Wincenty, Budzyński, Wołodkiewicz, Dominikowski, Minajew i Izdebski Fortunat. **Okręg VIII:** Jork Wilhelm—okręgowy, Wozdecki, Szuch Franciszek, Pawłowski, Wolski Wład. i Olewiński. **Okręg IX:** Podolski Adam—okręgowy, Kopułowicz, Kudowski, Bartoszek i Strojkowski. **Okręg X:** Kański Jordan—okręgowy, Wysocki Romuald, Müller Ludwik

Jarnuszkiewicz Antoni, Klicki Władysław, Czaplicki Wład.,
Toczyński Ryszard, Russocki Ludomir, Olszewski Hipolit,
Attenot August, Cenkowski Piotr, Starkiewicz Jan, Stuczyński
Ludomir, Gampf Józef, Hausbrand Wiktor, Kirnicki Ig-
nacy i Smykowski Aleksander. **Okręg XI:** Piaszczyński
Leonard — *okręgowy*, Jastrzębski Teofil, Dudkiewicz
Adolf, Dudkiewicz Adam, Rychłowski, Gutowski To-
masz, Renkiel, Łącki, Zagrzejewski Józef i Izdebski Józef.
Okręg XII: Levy Gustaw i Gerber Edmund — *okręgowi*, Kro-
towski Stefan, Rompański Kazmierz, Jakubowski, Zimmel G.,
Kroczewski, Polkowski Wład., Czekalski, Rzecznowski Jan,
Żarski Michał, Sikorski, Pańkowski Zygmund, Zaniewski
Teodor, Szymański Antoni, Silberstejn Arnold i Borowski.
Okręg XIII: Rutkowski Erazm — *okręgowy*, Kiedrzyński Wac-
ław, Głębski Nikodem, Janowski, Rieder, Przybyłowicz,
Eckersdorf. Zimmel S., Stanisławski, Goldmann Izidor,
Kański Jordan, Paszkowski Edward i Weintraub. **Okręg XIV:**
Strzyżowski Antoni — *okręgowy*, d'Aman Jan, Koleczyński
Stan, Dobke Teodor, Stempezyński Edw., Figurski Kazm.,
Łotocki Feliks, Szolowski Zyg., Juszkiewicz Konst., Jędrze-
jewicz Feliks, Widera Kazmierz, Krajcewicz Wojciech,
Statkowski Adolf, Barański Romuald. **Okręg XV.** Fabjani
Józef — *okręgowy*, Łaszewski, Jaroszyński, Wolski Wład.,
Korulski Stefan, Januszewski M., Barylski, Kobosko Józef,
Kitzmann K., Wyszkowski, Hołubski, Potocki, Szperling,
Elżanowski, Krüger W., Konopnicki, Świecimski Aleksander,
Garlicki Walenty i Lilienheim.

ZNACZENIE KOLORÓW

 budowle murowane

 budowle drewniane

 Ulice

 ogrody i sady

 laki

 pola orne

 droga zelazna

 wody

 pastwiska

linja regulacyjna
skala 1:10080

PLAN

MIASTA GUBERNIALNEGO

PETROKOWA

w r. 1882

wykonal Teom: przysiegly Kł: 2 i

Leonard Paszczyński

Biblioteka WSP Kielce

0242400